

BIBLIOTHECA INDICA ;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 63 and 142.

SARVADARS'ANA SAṅGRAHA ;
OR AN
EPITOME OF THE DIFFERENT SYSTEMS OF INDIAN
PHILOSOPHY.

BY MĀDHAVACHARYA
EDITED BY PAṆḌITA IS'WARACHANDRA VIDYĀSĀGARA,
Principal of the Sanskrita College, Calcutta.

THE ASIATIC SOCIETY

1. PARK STREET, CALCUTTA-16
1986

PREFATORY NOTE

The great care with which Pandit Iswar Chandra Vidyasagar of hallowed memory Collated and edited the rare manuscripts of Mādhāvācārya's famous treatise *Sarvadarśana Saṁgraha* and prepared the press-copy of the book speak eloquently of the editor's scholarship and imagination. It was the privilege of the Asiatic Society to publish the book for the first time as far back as 1858, but unfortunately nothing could be done to republish the book although it went out of print a long time ago. I feel very happy that the Asiatic Society in its *Bibliotheca Indica Series* is publishing the book again and thus paying its homage to the great man Pandit Iswar Chandra Vidyasagar and making available to our scholars the well known gist or epitome of the different system of Indian philosophy.

Dated 20th March 1986

Dr. Chandan Roy Chaudhuri
General Secretary

P R E F A C E.

THE Sarvadarsanasangraha is a work by Mádhaváchárya, the well-known scholiast of the Vedas. It contains short notices of all the systems of Indian Philosophy, and as such is very valuable. It is natural to suppose that every Indian Sanskrit scholar would have possessed a copy of a treatise of so much importance. But it is somewhat singular that manuscripts of the work are very rare, and that the great majority of the learned of this country are probably not even aware of its existence. If not printed now, the Sarvadarsanasangraha would, in all probability, share the common fate of many other valuable relics of Sanskrit learning. To preserve the work from destruction I proposed to the Asiatic Society of Bengal to edit the work for them if they would undertake to print it. My offer was kindly accepted, and the work, under their auspices, is printed and published.

When I first undertook to edit the work, I was under the impression that the task would be an easy one. There were two manuscripts in Calcutta, one in the Library of the Sanskrit College, and the other in that of the Asiatic Society. On first reading the book I thought that the former manuscript was sufficiently correct. But scrutinizing it with the care necessary for publication, I collated it with the copy in the Society's Library and found that without the aid of more manuscripts, the readings in several passages in which the two manuscripts differ, could not be reconciled. No other manuscripts were however procurable in Bengal; but by good fortune I procured three manuscripts from Benares. These were of essential service to me, and it was only after carefully collating them with the texts in Calcutta that I have been able to edit the work.

सर्वदर्शनसंग्रहः ।

नित्यज्ञानाश्रयं वन्दे निःश्रेयसनिधिं शिवम् ।
येनैव जातं मच्चादि तेनैवेदं सकर्तृकम् ॥
पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-
मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् (१) ।
श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं
सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ॥
श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन मद्भोजसा ।
क्रियते माधवाय्येण सर्वदर्शनसङ्ग्रहः ॥
पूर्वेषामतिदुस्तराणि सुतरामालोच्य शास्त्राण्यसौ
श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरुपन्यास्यत् सतां प्रीतये ।
दूरोत्सारितमत्सरेण मनसा शृण्वन्तु तत् सज्जना
मात्स्यं कस्य विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न सञ्जायते ॥

अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदलमभिधीयते बृह-
स्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण दूरो-
त्सारितलात् दुरुच्छेदं हि चार्वाकस्य चेष्टितम् । प्रायेण सर्वप्रा-
णिनस्त्वावत् यावज्जीवं सुख जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः । भस्मी-

(१) आत्मोचिताचरितमर्थितसर्वलोकम् । पाठान्तरम् ॥

भूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत इति लोकागाथामनुबन्धाना
नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पा-
रलौकिकमर्थमपद्भुवानाश्चार्वाकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभू-
यन्ते । अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं
नामधेयम् ।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि तेभ्य एव
देहाकारपरिणतेभ्यः किष्वादिभ्यो मदशक्तिवत् चैतन्यमुपजा-
यते तेषु विनष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति । तदिह विज्ञानघन
एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञा-
स्तीति । तत् चैतन्यविशिष्टदेह एवात्मा देहातिरिक्ते आत्मनि
प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीका-
रेण प्रामाण्याभावात् ।

अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न चास्य दुःख-
संभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम् अवर्जनीयतया
प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा
मत्स्यार्थी सञ्चल्लान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते स यावदादेयं
तावदादाय निवर्त्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धा-
न्यान्याहरति स यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते । तस्मा-
द्दुःखभक्षान्नानुकूलवेदनोयं सुखं त्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः
सन्तीति शाखयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थास्यो
नाधिशीयन्ते । यदि कश्चिद् भीरुर्दृष्टं सुखं त्यजेत् तर्हि स
पशुवन्मुखी भवेत् । तदुक्तम्

त्याज्यं सुखं विषयमङ्गमजस्रं पुंसां
दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा ।
मोहीन् जिहासति सितात्तमतण्डुलाब्धान्
को नाम मोक्षुषकणोपहितान् हितार्थी ॥

ननु पारलौकिकसुखाभावे षड्वित्तव्यशरीरायाससाध्ये
अग्निहोत्रादौ विद्यावृद्धाः कथं प्रवर्त्तिष्यन्ते इति चेत् तदपि न
प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया
वैदिकमन्येरेव धूर्त्तवकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामाण्यवादिभि-
र्ज्ञानकाण्डस्य ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिः कर्मकाण्डस्य च
प्रतिक्षिप्तत्वेन चया धूर्त्तप्रलापमात्रत्वेन अग्निहोत्रादेर्जीविका-
मात्रप्रयोजनत्वात् । तथाचाभाषकः

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृहस्पतिः ॥

अत एव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकं लोकसिद्धौ राजा
परमेश्वरः देहोच्छेदो मोक्षः । देहात्मवादे च कृष्णोऽहं कृष्णो
ऽहमित्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः । मम शरीरमिति व्यव-
हारो राहोः शिर इत्यादिवदौपचारिकः ।

तदेतत् सर्वं समयाहि ।

अथ चत्वारि भूतानि भूमिवाय्वनलानिलाः ।

चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यस्यैतन्यमुपजायते ।

किष्णादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ॥

अहं व्यूहः कृष्णोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ।

हेः स्वीक्यादियोगाच्च स इवाक्या न चापरः ॥

मम देहोऽष्टमित्युक्तिः सखवेदोपचारिकीति ॥

आदेतत् आदेश मनोरथो चक्षुनुमानादेः प्रामाण्यं न
 स्वात् अस्ति च प्रामाण्यं कथमन्वया धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे
 प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचन
 अवयवमनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदेत-
 न्नमोराज्यविजृम्भणम् । व्याप्तिपक्षधर्मात्तात्रास्ति हि लिङ्गं गम-
 कभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः । व्याप्तिसौभयविधोपा-
 धिविधुरः सम्बन्धः स च सक्तया चक्षुरादिवक्षाङ्गभावं भजते
 किन्तु ज्ञाततया । कः खलु ज्ञानोपायो भवेत् । न तावत् प्र-
 त्यक्षं तच्च वाङ्मयान्तरं वाभिमतम् । न प्रथमः तस्य सम्प्रयुक्त
 विषयज्ञानजनकत्वेन भवति प्रवरसम्बन्धेऽपि भूतभविष्यतोक्तदस-
 न्भवेन सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । न च व्याप्तिज्ञानं
 सामान्यगोचरमिति मन्तव्यं व्यक्तेरविनाभावाभावप्रसङ्गात् ।
 नापि चरमः अन्तःकरणस्य वहिरिन्द्रियतन्त्रत्वेन वाङ्मये
 ज्ञातव्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम् चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं
 वहिर्मेन इति । नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः तच्च तत्राप्येव-
 मिति अनवस्थादौस्थ्यप्रसङ्गात् । नापि ब्रह्मदुपायः काष्ठाद-
 मतानुसारेणानुमान एवात्मर्भावात् अनन्तर्भावे वा दृढव्यव-
 हाररूपलिङ्गावगतिश्चापेक्षतया प्रागुक्तदूषणलङ्घनाज्जालत्वात्
 धूमधूमध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मत्वादिवद् वि-
 श्वासभावाच्च । अनुपदिष्टाविकाभावस्य पुरुषस्वार्थान्तरदर्शने-

नार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः कथाशेषत्वप्रस-
ङ्गाच्च । उपमानादिकन्तु दूरापासं तेषां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादि
बोधकत्वेनानौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वासम्भवात् । किञ्च उपाध्य-
भावोऽपि दुरवगमः उपाधीनां प्रत्यक्षत्वनियमासम्भवेन प्रत्य-
क्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि अप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतया
अनुमानाद्यपेक्षायामुक्तदूषणानतिवृत्तेः । अपि च साधनाद्या-
पकले सति साध्यसमव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कश्चोक्तव्यम् । तदु-
क्तम् अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिरिति ।
शब्देऽनित्यत्वे साध्ये संकटकलं घटत्वमश्रावणतां व्यावर्त्तयितुमु-
पात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि चीणि तस्मादिदमनवद्यं समा-
समेत्यादिनोक्तमाचार्यैरेति (१) । तत्र विध्यध्यवसायपूर्वकत्वा-
न्निषेधाध्यवसायसोपाधिज्ञाने जाते तदभावविशिष्टसम्बन्धरूपं
व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं सोपाधिज्ञानमिति परस्पराम्य-
वज्रप्रहारदोषो वज्रसेपायते । तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया
नानुमानाद्यवकाशः । धूमादिज्ञानानन्तरमन्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः
प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते । क्वचित् फलप्रतिलम्बस्तु
मणिमन्त्रौषधादिवत् यादृच्छिकः । अतस्तस्याध्यमदृष्टादिक-
मपि नास्ति । नन्वदृष्टानिष्टौ जगदैश्वर्यमाकस्मिकं स्यादिति
चेत् न तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः । तदुक्तम्

(१) समासमाविनाभावावेकत्र न्तो यदा तदा ।

समेव यदि नो व्याप्तकरो र्हीनोऽप्रयोजकः ।

अग्निरूपो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः ।

केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावान्तद्वयस्थितिरिति ॥

तदेतत् सर्वं दृश्यतिनाप्युक्तम् ।

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियास्य फलदायिकाः ॥

अग्निहोत्रं च यो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुप्टनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातुनिर्मिता ॥

पशुस्येक्षितः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।

स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥

मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम् ।

गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ॥

स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः ।

प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥

यावज्जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेव विनिर्गतः ।

कस्माद्भूयो न चायाति बन्धुस्त्रेहसमाकुलः ॥

ततश्च जीवनेपाथो ब्राह्मणैर्विहितस्त्रिह ।

मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते कश्चित् ॥

च यो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः ।

जर्फरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥

अश्वत्थाव हि शिशुस्तु पत्नीयास्तं प्रकीर्त्तितम् ।

भण्डैसदत् परस्त्रैव याज्ञजातं प्रकीर्तितम् ॥

मांसानां खादनं तदग्निशास्त्रसमीरितमिति ॥

तस्माद्भूतानां प्राणिनामनुग्रहार्थं चार्वाकमतमाश्रयणीय-
मिति रमणीयम् ॥

इति सायणमाधवीये सर्वदर्शनसङ्ग्रहे चार्वाकदर्शनम् ॥

अत्र बौद्धैरभिधीयते यदभ्यधायि अविनाभावो दुर्वेध
इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञान-
त्वात् । तदुक्तम्

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनादिति ॥

अश्वयव्यतिरेकावविनाभावनिस्यादिति पक्षे साध्यसाध-
नयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् भूते भविव्यति वर्त्तमाने
अनुपलभ्यमानेऽपि व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु
तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति
चेत् मैवं वोचः विनापि कारणं कार्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः
शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्कते
यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरन्त्युः तदुक्तं व्याघाता-
वधिराशङ्कति । तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो नि-
श्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयस्य कार्यहेतोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भ
पञ्चकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भो
सत्युपलम्भः उपलम्भस्य पश्चात् कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति

पञ्चकारणा धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चयते ।
 तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चयते यदि शिंशपा
 वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः
 अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहभावोपलब्धेऽपि व्यभिचारश्चङ्कायाः
 को निवारयिता । शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं
 शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्ताभेदे तत्
 सम्भवति पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात् नाप्यत्यन्ताभेदे
 गवाश्चयोरनुपलब्धात् । तस्मात् कार्य्यात्मानौ कारणमात्मान-
 मनुमापयत इति सिद्धम् ।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रति
 ब्रूयात् अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न
 किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथमः एकाकिनी
 प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात् । नापि चरमः
 अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अग्निरस्त्ववचन-
 स्तोपन्यासे मम माता बन्धेतिवद्वाचातापातात् । किञ्च प्रमाण-
 तदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव
 स्वीकृतं स्वभावानुमानम् । परगताविप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गे-
 नेति ब्रुवता कार्यलिङ्गकमनुमानम् अनुपलब्ध्या कश्चिदर्थं
 प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम् । तथाचोक्तं तथागतैः ।

प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यच्चिदां गतेः ।

प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति ॥

परत्कालाद्याच्च स्मरिभिरिति यन्त्रभूयस्त्वभवादुपरन्यते ।

ते च बौद्धास्तुर्विधया भावगत्या परमपुरुषार्थं कथयन्ति ।
 ते च माध्यमिकयोमाचारसौचान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा
 बौद्धा यथाक्रमं सर्वग्रहन्त्व वाङ्मग्रहन्त्व वाङ्मार्थानुमेयत्व वा-
 ऽङ्मार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव
 बोधयिता तथापि बौद्धस्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विधं यथा गतो
 ऽस्यमर्क इत्युक्ते गार्क्षीरानूचानादयः स्नेष्टानुसारेणाभिसर-
 णपरस्परहरणवदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते । सर्वं क्षणिकं क्षणिकं
 दुःखं दुःखं स्वल्पक्षणं स्वल्पक्षणं ग्रहन् ग्रहन्त्यमिति भावनाच्चतुष्टयमु-
 पदिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र क्षणिकत्वं नीक्षादिक्षणानां सत्त्वानुमा-
 तयं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सक्तस्यामी भावा
 इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य
 नीक्षादिक्षणानां प्रत्यक्षासिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्या-
 वृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः
 सिद्धत्वाच्च । तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च
 क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति परस्परविरोधे हि न प्रका-
 रान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत इति
 न्यायेन व्याघातस्योद्भूतत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्याथिनः सका-
 द्बाह्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव
 सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् ।

अन्यक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तद-
 युक्तं विकल्पासङ्गत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकालं
 अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्याथिनः सामर्थ्यमस्ति न

वा । आद्ये तथोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य चेपायोगात् यत्
 यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री
 स्वकार्यं समर्थस्यायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि
 कदापि न कुर्यात् सामर्थ्यमाचानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य
 यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिक्षा-
 शक्यमकुरे न चैव वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकास्ते वृत्तवर्त्ति-
 माणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु क्रमवत्सहकारि-
 स्त्वाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमणमुपपद्यते
 इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भाव-
 श्लोपकुर्वन्ति न वा न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित् कुर्वन्तां
 तेषां तादात्म्यायोगात् । उपकारकत्वपक्षे साऽयमुपकारः किं
 भावाद्भिद्यते न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात्
 न भावस्याक्षयिकस्य आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधा-
 यित्वात् कार्यस्य । तदुक्तम्

वर्षातपाभ्यां किं व्योमस्रर्षण्यसि तयोः फलम् ।

चर्षोपमस्येत् साऽनित्यः खतुल्यस्येदसत्फल इति ॥

अथ भावसैः सहकारिभिः सदैव कार्यं करोतीति स्वभावं
 इति चेत् अङ्गं तर्हि सहकारिणो न जज्ञान् प्रत्युत पलाय-
 मानानपि गले पाशेन बद्धा कृत्यं कार्यं कुर्यात् स्वभावस्यान-
 पायात् । किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमार-
 भते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अति-
 शयान्तरारम्भपक्षे बद्धमुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात् अतिशये

जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परपात इत्येकानवस्था
 ऽऽस्तेषां तथाहि सहकारिभिः सखिसपवनादिभिः पदार्थसा-
 र्वैराधीयमाने बीजस्मातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा
 तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीजस्मातिशयमादधानं सह-
 कारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वोपकारापत्तौ अकुरस्यापि
 सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाद्यैः सहकारि-
 भिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे तस्मिन्पुण्यकारे पूर्वव्यायेन सह-
 कारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्याद्यबीजगताति-
 शयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता । अथोपकारः कार्यार्थमपेक्ष-
 माप्नोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्यं जनयति तत्सापेक्षो वा । प्रथमे
 बीजादेरहेतुत्वमापतेत् । द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना
 उपकारे अतिशय आधेयः एवं तच्च तच्चापीति बीजादिजन्या-
 तिशयनिष्ठातिशयपरम्परपात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा
 भवेत् । एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारा-
 न्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परपात
 इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावादभिसोऽति-
 शयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावो
 ऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यस्यातिशयात्मा कुर्वद्रूपदिपद
 वेदनोया जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण ।

तस्मादवधिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा नाप्यक्रमेण घटते विक-
 ल्यासहजात् । तथाहि सुगण्यकलकोट्यकरणसमर्थः स भाव-
 स्सुत्तरकालमनुवर्तते न वा प्रथमे तत्कालवत् कालान्त-

रेऽपि तावत् काव्यकरणमापतेत् । द्वितीये स्वाधिकृत्यादा
 मूषिकमधितवीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत् । यत् विह-
 द्बुधर्माध्यक्षं तस्मान्ना यथा प्रीतोष्णे । विहद्वुधर्माध्यक्षसायमिति
 जलधरे प्रतिबन्धविद्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः स्वादिनि का-
 लभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतदिपर्ययसिद्धत्वात्तत्रासाम-
 र्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतदिव्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते
 यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तत्र करोति यथा शिलाशक-
 लमङ्कुरम् असमर्थस्यायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीता-
 नागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत्तदा
 तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्यं करोति चायमतीतानागत-
 काले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विप-
 र्ययः । तस्मादिपक्षे क्रमयोगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलब्धेनाधि-
 गतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतदिपर्ययवत्त्वात् शृङ्गीताम्बुधव्याप्तिकं
 सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थान्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञान-
 त्रिधा

यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सत्तत्त्वं भावा अभी

सत्ताप्रतिरिद्धार्थकर्षणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न वा ।

वायेकैव विधान्यथा परहतेनापि क्रियादिर्भवेत्

द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विग्राम्यतीति ।

न च कणभङ्गसङ्गतिरपि पक्षकलीकारेण सत्तासामान्ययो-
 गितमेव सत्त्वमिति मन्यन्तं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्र-
 सङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्त्वानिवन्धनः सङ्गवहारः प्रत्येक-

गौरवापत्तेः अनुगतत्वानुगतत्वविकल्पपराहतेषु सर्वपमङ्गी-
धनादिषु विलक्षणेषु चक्षेयानुगतस्याकारस्य भविषु सूत्रवद्भूत-
कक्षेषु गुणवत्ताप्रतिभाषनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रय-
सर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपरिहृतान्तापत्तिश्च
यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन स्वविषयसर्वगतमिति । किञ्च विद्य-
माने घटे वर्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बन्धमानं
तस्मादागच्छत् सम्बन्धते अनागच्छदा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वि-
तीये सम्बन्धानुपपत्तिः । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते
विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः
द्वितीये नित्यत्ववाचो युक्तयुक्तिः तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि
दूषणग्रहणसालात् सामान्यमप्रामाणिकम् । तदुक्तम्

अन्यत्र वर्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ।

तस्मादचलतः स्थानाहुत्तिरित्यतियुक्ता ॥

यच्चासौ वर्तते भावस्तेन सम्बन्धते न तु ।

तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाहुतम् ॥

न याति न च तच्चासीदसि पश्चान्नचाश्रवत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमसौ व्यसनसक्ततिरिति ॥

अनुवृत्तप्रत्ययः किमासम्बन्ध इति चेत् अङ्ग अन्यापोहाल-
म्बन एवेति सन्तोष्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतोर्थकरवस्तुतम् अन्यथा
तत्स्विविद्वत्सनां तेषां तद्विद्वत्प्राये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्
सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम् । ननु किंवदिति दृष्टे दृष्टान्तः

कथनीय इति चेन्नैवं स्वस्वस्थानां स्थानां चरितकथां वा स्व-
 स्थाभावात् नैतेन बहुशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । ततः
 स्वस्वस्थानं स्वस्वस्थानमिति भावनीयम् एवं गूढत्वं गूढ्यमित्यपि
 भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति वि-
 ब्रिट्निषेधस्योपलब्धात् । यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य दर्श-
 नस्वेदन्ताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्मध्यस्थस्य रजतत्वादेशस्तन्म-
 न्यस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् न चैतदिष्टं कस्मैचिदादिनः । न
 चार्द्धजरतीयमुचितं न हि कुक्षुष्या एको भागः पाकाय अपरो
 भागः प्रसवाय कस्यतामिति कस्यते । तस्मादध्यक्षाधिष्ठानत-
 त्त्वन्मन्दर्शनद्रष्टृणां मध्ये एकस्थानेकस्य वा असत्त्वे निषेधविष-
 यत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति भगवतोपदिष्टे माध्यमिका-
 स्थावदुत्तमप्रज्ञा इत्यमचीकथन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन स्व-
 भङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्वसत्ता-
 त्वभ्रमव्यावर्तनेन सर्वगूढ्यतायामेव पर्यवसानम् । अतस्तत्त्वं
 सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोणविनिर्मुक्तं गूढ्यमेव तथाहि
 यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्यार्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । असत्त्वं
 स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःस्यात् । यद्योक्तम्

न सतः कारणापेक्षा योमादेरिव युज्यते ।

कार्यस्यासम्भवी हेतुः स्वपुण्यादेरिवासत इति ।

विरोधादितरौ पक्षानुपपत्तौ तदुक्तं भगवता अस्मद्वारा-
 वतारे

नृणां विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।

अतो निरभिलष्यासे निःस्वभावाश्च दर्शिता इति ।
 इदं वस्तुवस्त्राद्यान्तं वददन्नि विपश्चितः ।
 यथा यथार्थास्तित्यन्ते विधीर्यन्ते तथा तथेति च ।
 न कश्चिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । दृष्टार्थव्यवहारश्च न
 स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्या सङ्गच्छते । अथ एवोक्तम्
 परित्राट्कामुकशुणामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना इति ।

तदेवं भावनाचतुष्टयवद्वाग्निखिलवासनानिदृशौ परनि
 र्वाणं शून्यरूपं सेव्यतीति वयं कृतार्थाः नास्माकमुपदेशं कि
 ञ्चिदस्मीति । श्रियैस्तावद्योगस्याचारश्चेति इयं करणीयम्
 तथाप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः गुरुकस्यार्थस्याङ्गी
 करणमाचारः गुरुकस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणा
 दधमाश्च अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः । गुरुकभाव
 नाचतुष्टयं वाङ्मार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्यान्तरस्य शून्यत्वस्या
 ङ्गीकृतं कथमिति पर्यनुयोगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचा
 रप्रथा । एषा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गीका
 र्यम् अन्यथा जगदान्धं प्रसज्येत । तत् कीर्तितं धर्मकीर्तिना

अप्रत्यक्षोपलब्धस्य नार्थदृष्टिः प्रविध्यतीति ।

वाङ्मं वाङ्मं नेपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञान
 वाङ्मो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा न पूर्वः उत्पन्नः
 स्तित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येयाः अती
 वकर्तव्या ज्ञानयाज्ञाः तज्जनकलादिति तदपि बालभाषितं वक्त

मानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि याज्ञानप्रसङ्गाच्च । किञ्च
याज्ञः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कालै-
कदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात्
षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम्

षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंगता ।

तेषामथेकदेशले पिण्डः स्यादणुमात्रक इति ।

तस्मात् स्वव्यतिरिक्तयाज्ञविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव
स्वात्मारूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम्

नान्योऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।

याज्ञयाज्ञकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते इति ।

याज्ञयाज्ञकयोरभेदस्यानुमातव्यः यदेद्यते येन वेदनेन त-
त्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । भेदे
हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य निय-
महेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यस्यायं याज्ञयाज्ञक-
संविक्तीनां मृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव
भ्रमः अचाप्यनादिरविकृन्नप्रवाहाभेदवासनैव निमित्तम् ।
यथोक्तम्

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्भियोः ।

भेदस्य भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवादय इति ।

अविभांगोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

याज्ञयाज्ञकसंविक्तीभेदवानिव लक्ष्यत इति च ।

न च रसवीर्यविपाकादि समानमात्राभेदकोपार्जितसो-

इकाणां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुते वेद्यवेदकाकारविधुराया
अपि बुद्धेर्यवहर्षपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नयाज्ञयाहकाकार-
रूपवत्तया तिमिराद्युपपत्तात्त्वां केचोन्मनादीज्ञानभेदवदना-
द्युपपन्नवासनासामर्थ्याद्भवस्वोपपत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम्
अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते ।

विभक्तलक्षणयाज्ञयाहकाकारविज्ञवा ॥

तथा कृतव्यवस्थेयं केचोन्मनादीज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न सञ्ज्ञाया याज्ञयाहकलक्षणेति ॥

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति
सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयवत्तान्निखिलवासनोच्छेद-
विगलितविविधविषयाकारोपपन्नविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय
इति । अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं वाङ्मं वस्तुजातं नास्तीति तद-
युक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति
वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्त तस्याप्रयोजकत्वेन
सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं
साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्थान्तर्मुखतया च भेदेन प्रति-
भासमानतया एकदेशलैककालत्वलक्षणसहत्वनिश्चयासम्भवाच्च
नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभाषः स्यात् नन्वि-
दमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरू-
पोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या वहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च
तच्चाहमुल्लेख इति । तथोक्तम्

परिच्छेदान्तराद्येषां भागो वहिरिव स्थितः ।

ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपपन्न इति ॥

यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्विर्वदवभासत इति च ॥

तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया वद्विर्वदित्युपमानो-
क्तेरयुक्तेः न हि वसुभिर्वा बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षा-
वानाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं
तत्प्रामाण्ये भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परसम्बन्ध-
ज्ञाच्च अविश्ववादाक्षीकृतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाद-
दते जगत्पुत्रेणोऽवान्तरमिति व्यवसादङ्गनाच्च । एवञ्चायम-
भेदसाधको हेतुर्गोमयपायसोयन्मायवदाभासतां भजेत अतो-
वद्विर्वदिति वदता बाह्यं याह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय
एव वायो भवन्तं प्रहरेत् ।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्थायस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्
तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाका-
रसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तत्स्थायस्थानुमेयतोपपत्तेः
अतएव पर्यनुद्योगपरिहारौ समग्रादिषाताम् ।

भिन्नकालं कथं याह्यमिति चेत् याह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणसममिति ॥

तथाच यथा पुण्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देवः
यथा वा सम्प्रमेष खेदः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् ।

तदुक्तम्

चर्द्धेन घटयत्वेनां न हि मुक्तार्द्धरूपताम् ।

तस्मात् प्रमेयाभिगतेः प्रमाणं मेयरूपतेति ॥

न हि विनिससत्तैव तदेदना युक्ता मत्थाः सर्व्ववाविशेषात् तान्नु
 साक्यमाविब्रत् सरूपयितुं घटयेदिति च । तथाच वाङ्मार्थ-
 मद्भावे प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते सर्व्वे
 तदतिरिक्तवापेक्षाः यथा अविवक्षत्यजिगमिषति मयि वचन-
 ममनप्रतिभाषा विवक्षु जिगमिषु पुरुषान्तरसन्तान वापेक्षाः
 तथाच विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्ययास्यविज्ञाने
 कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति । तत्रास्यविज्ञानं नामाह-
 माख्यदं विज्ञानं नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यद्योक्तम्
 तत् स्यादास्यविज्ञानं यद्भवेदहमाख्यदम् ।

तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यस्मीळादिकमुल्लिखेदिति ॥

तस्मादास्यविज्ञानमन्मानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्ति-
 विज्ञानहेतुर्वीक्ष्योऽर्थो यास्य एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः का-
 दाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादि-
 नद्ये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामास्यविज्ञानानां तत्तत्-
 प्रवृत्तिजननवृत्तिः तस्यास्य स्वकार्य्यात्पादं प्रत्याभिमुख्यं परि-
 पाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्त्तिपूर्व्वक्षणः कक्षो-
 क्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिज्ञा-
 नजननास्यविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्व्वेऽप्यास्यवि-
 ज्ञानवर्त्तिनः क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यं न चेदेकोऽपि न
 समर्थः स्यादास्यविज्ञानसन्तानवर्त्तिताविशेषात् । सर्व्वे समर्था
 इति पक्षे कार्य्यक्षेपानुपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्व्वाहाय
 मन्दसर्व्वरूपपरसम्भवविषयाः सुखादिविषयाः यद्यपि प्रत्यया-

चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पत्तये इति चतुरेकानि चत्वार्य-
 मतिना खानुभवसमाप्ताश्च परिच्छेदयन् । ते चत्वारः
 प्रत्ययाः प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः तत्र
 ज्ञानपदवेदनोद्यस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्य-
 यात् नीलाकारता भवति समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञाना-
 दोधरूपता सहकारिप्रत्ययादाद्योकाद्यनुषोऽधिपतिप्रत्ययादि-
 पद्यग्रहणप्रतिनियमः विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्ते-
 र्निवामकं चक्षुरधिपतिर्भवेतुमर्हति लोके नियामकस्याधिप-
 तित्वोपलम्भात् । एवं चित्तचैत्यात्मकानां सुखादीनां चत्वारि
 कारणानि द्रष्टव्यानि एवं चित्तचैत्यात्मकस्कन्धः पञ्चविधः
 रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया
 इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणोन्द्रियाणि रूप-
 स्कन्धः । आलम्बनविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः ।
 प्राणस्कन्धइयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदना-
 स्कन्धः । गौरित्यादिशब्दोत्पत्तिविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः ।
 वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमा-
 नादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः ।

तदिदं सर्व्वं दुःखं दुःखाद्यतनं दुःखसाधनमेति भावयित्वा
 तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं सम्यादयेत् । अत एवोक्तं दुःखसमु-
 दायनिरोधमार्गश्चत्वारः आर्य्यस्य बुद्ध्याभिमतानि तत्त्वानि ।
 तत्र दुःखं प्रसिद्धं समुदायो दुःखकारणं तद्विविधं प्रत्ययोप-
 निबन्धनो हेतूपनिबन्धनञ्च । तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संपादकं

सूत्रम् इदं कार्यं ये चान्ते हेतवः प्रत्यक्षानि गच्छन्ति तेषाम-
यमानानां हेतूनां भावः प्रत्यक्षत्वं कारणसमवायः तस्माच्च
फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः यथा वीजहेतुरङ्कुरो
धातूनां षष्ठां समवायाज्जायते । तच्च पृथिवीधातुरङ्कुरस्य
काठिन्यं गन्धश्च जनयति अन्धातुः स्नेहं रसश्च जनयति
तेजोधातु रूपमौष्ण्यश्च वायुधातुः स्पर्शनं चलनश्च आका-
शधातुरवकाशं शब्दश्च चतुर्धातुर्यथायोगे पृथिव्यादिकम् ।
हेतूपनिबन्धनस्य च संघादकं सूत्रम् उत्पादादा तथागत-
नामनुत्पादादा स्थितिवैषां धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता
धर्मनियामकता च प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति । तथाग-
तानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता
कार्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादादा स्थिता यस्मिन्
सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य कार्यमिति धर्मतेत्यस्य वि-
वरणं धर्मस्य कार्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकस्त-
त्प्रत्ययः धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता । नन्वयं
कार्यकारणभावस्येतनमन्तरेण न सम्भवतीति अत उक्तं कारणे
सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या
मैव धर्मता उत्पादादनुत्पादादा धर्माणां स्थिता न चात्र
कस्यचित्तनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थः । यथा प्रतीत्य
समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः वीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काण्डं काण्डा-
न्नालो नास्तीदृर्भक्षतः प्रभुर्कं ततः पुष्पं ततः फलं न चात्र वाह्ये
समुदाये कारणं वीजादि कार्यमङ्कुरादि वा चेतोयते अत्रमङ्कुरं

निर्वर्त्तयामि अहं बीजेन निर्वर्त्तित इति । एवमाध्यात्मिकेष्वपि
कारणद्वयमवगन्तव्यम् । पुरःस्थिते प्रमेयाभौ अन्यविस्तरभी-
रुभिरुपरम्यते । तदुभयनिरोधः तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो
वा मुक्तिः तन्निरोधोपायो मार्गः स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राची-
नभावनावसाङ्गवतीति परमं रहस्यं सूत्रस्यान्तं पृच्छतां कथितं
भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः सौचान्तिका भवन्त्विति भगवता-
भिहिततया सौचान्तिकसंज्ञा सञ्जातेति । केचन बौद्धा वाक्ष्ये
गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्त्वपि तत्रानास्यामुत्पा-
दयितुं सर्व्वं शून्यमिति प्राथमिकान् विज्ञेयानचीकथत् भग-
वान् द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रप्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदि-
ति तृतीयानुभयं सत्यमित्याख्यितान् विज्ञेयमनुमेयमिति सेयं
विरुद्धा भाषेति वर्षयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः । एषा हि
तेषां परिभाषा समुन्मिषति विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्रात्यक्षिकस्य
कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्तिसंवेदनस्यानाभावेनानुमानप्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेः सकललोकानुभवविरोधश्च । ततस्तथार्था द्विविधः
शास्त्रोऽध्यवसेयश्च तच्च ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पना-
पोढत्वात् अथ्यवसायः सविकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञान-
त्वात् । तदुक्तम्

कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपपन्न इति ॥

शास्त्रं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं प्रदितोऽन्यथा ।

न तदस्तु न तन्मानं ब्रह्मल्लिङ्गेन्द्रियादिजमिति च ॥

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवा-
दस्योपपद्येयातामिति चेन्न तद्गदं मणिप्रभाविषयमणिविकल्प-
न्याद्येन पारपम्यर्थ्येणार्थप्रतिलम्बसम्भवेन तदुपपत्तेः । अवशिष्टं
सौचान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते । न च विने-
याशयानुरोधेनोपदेशभेदः साम्यदायिको न भवतीति भणि-
तव्यं यतो भणितं बोधचित्तविवरणे

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।

भिद्यन्ते बज्रधा लोके उपायैर्बज्रभिः किल ॥

गम्भीरोत्तानभेदेन कचिच्चोभयलक्षणाः ।

भिक्षा हि देशना भिक्षा शून्यताऽद्वयलक्षणेति ॥

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करोति बौद्धनये प्रसिद्धम् ।

अर्थानुपार्ज्यं बज्रशो द्वादशायतनानि वै ।

परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैरिति ॥

विवेकविलासे बौद्धमतमित्यमभ्यधायि ।

बौद्धानां सुगतो देवो विश्वश्च क्षणभङ्गुरम् ।

आर्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥

दुःखमायतनञ्चैव ततः समुदयो मतः ।

मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
 धर्माद्यतनमेतानि द्वादशाद्यतनानि तु ॥
 रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि ।
 आत्मात्मयस्त्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः ॥
 क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा ।
 स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
 प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वितयं तथा ।
 चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः स्याता वैभाषिकादयः ॥
 अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बद्ध मन्यते ।
 सौचान्तिकेन प्रत्यक्षसाक्ष्योऽर्थो न वहिर्मतः ॥
 आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।
 केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
 रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा ।
 चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥
 कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्यं चौरं पूर्वाह्णभोजनम् ।
 सद्यो रक्तान्वरत्वञ्च शिञ्जये बौद्धभिक्षुभिरिति ॥
 इति सर्वदर्शनसङ्ग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥

तदित्यं मुक्तकच्छानां मतमसहमाना विवसनाः कथञ्चित्
 स्थायित्वमाख्याय क्षणिकत्वपक्षं प्रतिक्षिपन्ति । यद्यात्मा कश्चि-
 द्वास्थीयेत स्थायी तथापीह लौकिकफलसाधनसम्पादनं वि-
 फलं भवेत् । न ह्येतत् सम्भविव्यति अन्यः करोत्यन्यो भुङ्क्ते

इति । तस्माद्योऽहं प्राक् कर्माकरवं योऽहं सन्नति तत्फलं भुञ्जे
इति पूर्वापरकालानुयायिनः स्थायिनस्तस्य स्पष्टप्रमाणावशि-
ततया पूर्वापरभागविकलकालकलावस्थितिलक्षणचणिकता प-
रोक्षकैरर्हङ्गिर्न परियहार्हा । अथ मन्येथाः प्रमाणवत्त्वादायातः
प्रवाहः केन वार्यत इति न्यायेन यत् सत् तत् चणिकमित्या-
दिना प्रमाणेन चणिकतायाः प्रमिततया तदनुसारेण समान-
सन्तानवर्त्तिनामेव प्राचीनः प्रत्ययः कर्मकर्त्ता उत्तरः प्रत्ययः
फलभोक्ता । न चातिप्रसङ्गः कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात् ।
यथा मधुररसभावितानामास्रवीजानां परिकर्षितायां भूमावु-
त्तानामङ्कुरकाण्डस्कन्धशाखापङ्क्तवादिषु तद्वारा परम्परया फले
माधुर्यनियमः यथा वा लाक्षारसावसिक्तानां कार्पासबीजादी-
नामङ्कुरादिपारम्पर्येण कार्पासादौ रक्तिमनियमः । यद्योक्तम्

यस्मिन्नेव हि सन्ताने आहिता कर्मवासना ।

फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा ॥

कुसुमे बीजपूरादेर्यत्नाच्चाद्यपिच्यते ।

शक्तिराधीयते तत्र काचित्तां किं न पश्यमीति ॥

तदपि काशकुशावलम्बनकल्पं विकल्पासहत्वात् । जलधरादौ
दृष्टान्ते चणिकत्वमनेन प्रमाणेन प्रमितं प्रमाणान्तरेण वा ।
नाद्यः भवदभिमतस्य चणिकत्वस्य कश्चिदप्यदृष्टस्वरत्नेन दृष्टा-
न्तासिद्धावस्थानुमानस्थानुत्थानात् । न द्वितीयः तेनैव न्यायेन
सर्वत्र चणिकत्वसिद्धौ सत्त्वानुमानवैफल्यपत्तेः अर्थक्रियाका-
रित्वं सत्त्वमित्यङ्गीकारे मित्यासर्पदंशादेरपि अर्थक्रियाकारित्वेन

सजापाताच्च । अतएवोक्तम् उत्पादव्यवधौव्ययुक्तं वदिति ।
अथोच्येत सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविद्वद्धर्माध्यासान्तत्सिद्धिरि-
ति तदसाधु स्यात् वादिनामनैकान्ततावादखेद्यतया विरोधा-
सिद्धेः । यदुक्तं कार्पासादिदृष्टान्त इति तदुक्तिमात्रं युक्तेरनुक्तेः
तत्रापि निरन्वयमाश्लेषानङ्गीकाराच्च । न च सन्तानिव्यतिरे-
केण सन्तानः प्रमाणपदवीमुपारोढुमर्हति । तदुक्तम्

सजातीयाः क्रमोत्पत्त्याः प्रत्यासन्नाः परस्परम् ।

व्यक्तयस्तासु सन्तानः स चेक इति गीयत इति ।

न च कार्यकारणभावनियमोऽतिप्रसङ्गं भङ्गुमर्हति । तथा हि
उपाध्यायबुद्धौगुभूतस्य शिष्यबुद्धिः स्मरेत् तदुपचितकर्माफलम-
नुभवेद्वा तथा च कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः । तदुक्तं सिद्ध-
येनवाक्यकारेण

कृतप्रणाशाकृतकर्माभोगभवप्रमोक्षस्यतिभङ्गदोषान् ।

उपेक्ष्य साक्षात्क्षणभङ्गमिच्छन्नेह महासाहसिकः परोऽप्राविति॥

किञ्च क्षणिकत्वपक्षे ज्ञानकाले ज्ञेयस्यासत्त्वेन ज्ञेयकाले ज्ञा-
नस्यासत्त्वेन च याज्ञपादकभावानुपपत्तौ सकललोकयान्त्रास्त-
मिमात् । न च समसमयवर्तिता शङ्कनीया सत्येतरविषाणवत्
कार्यकारणभावसम्भवेनापाद्यस्यालम्बनप्रत्ययानुपपत्तेः । अथ
भिन्नकालस्यापि तस्याकारार्पकत्वेन याज्ञत्वं तदव्यपेक्षं क्षण-
िकस्य ज्ञानस्याकारार्पकताश्रयताया दुर्वचत्वेन साकारज्ञान-
वादे प्रत्यादेशेन निराकारज्ञानवादेऽपि योग्यतावशेन प्रतिक-
र्मावस्थायाः स्थितत्वात् । तथा हि प्रत्यक्षेण विषयाकाररहित-

मेव ज्ञानं प्रतिपुरुषमहमिकया घटादिज्ञानमनुभूयते न तु दर्पणादिवत् प्रतिबिम्बकान्तम् । विषयाकारधारितत्वेन च ज्ञानस्यार्थे दूरनिकटादिव्यवहाराय जलाञ्जलिर्वितीर्येत । न चेदमिहापादनमेष्ट्यं दवीयान् महीधरो नेदीयान् दीर्घो बहुरितिव्यवहारस्य निराबाधं आगच्छकत्वात् । नचाकाराधाय-
कस्य तस्य दवीयस्यादिज्ञालितया तथा व्यवहार इति कथनीयं दर्पणादौ तथानुपलम्भात् । किञ्चार्थादुपजायमानं ज्ञानं यथा तस्य गीलाकारतामनुकरोति तथा यदि जडतामपि तद्वर्त्यवत् तदपि जडं स्यात् । तथाच वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नेष्टं स्या-
दिति महत्कष्टमापन्नम् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ज्ञानं जडतां नानुकरोतीति ब्रूये हन्त तर्हि तस्याग्रहणं न स्यादित्येकमनुसन्धि-
त्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायापातः । ननु मा भूत् जडताया ग्रहणं किं गच्छिष्यं तदग्रहणेऽपि गीलाकारग्रहणे तयोर्भेदो नैकान्तो वा भवेत् । गीलाकारग्रहणे चावृहीता जडता कथं तस्यानुरूपं स्यात् अपरथा वृहीतस्य स्तम्भस्यावृहीतं चैलोक्यमपि
रूपं भवेत् । तदेतत् प्रमेयजातं प्रतापचन्द्रप्रभृतिभिरर्हक्यता-
नुसारिभिः प्रमेयकमलमार्त्तण्डादौ प्रबन्धे प्रपञ्चितमिति यन्त्र-
भूयस्त्वभयाक्षोपन्यस्तम् ।

तस्मात् पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैः सौगती गतिर्नागुगन्तव्या
अपिला र्हत्योर्वा र्हणीया । आर्हत्स्वरूपमर्हचन्द्रसूरिभिराप्तनिश्च-
याल्लङ्कारे निरटङ्गि

सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्वैलोक्यपूजितः ।

यथास्त्रितार्थवादी च देवोऽहं परमेश्वर इति ॥

ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणप-
द्धतिमध्यासी सङ्गावगाहकस्य प्रमाणपद्धकस्य तच्चानुपलब्धात्
तथाचोक्तं तौतातितैः

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।

दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥

न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञबोधकः ।

न च तत्तार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥

न चान्यार्थप्रधानैस्तेस्तदस्ति त्वं विधीयते ।

न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥

अनादेरागमस्थार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।

कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥

अथ तदचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।

प्रकल्पेत कथं सिद्धिरन्योन्याग्रययोस्तयोः ॥

सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।

कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥

असर्वज्ञप्रणीतान्तु वचनान्मूलवर्जितात् ।

सर्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥

सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति ।

उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥

उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्म्यादिगोचरः ।

अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञ्यं यदि नाभवदित्यादि ॥

अथ प्रतिविधीयते सदभ्यधायि सङ्गावगाहकस्य प्रमाण-
पञ्चकस्य तच्चानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सङ्गावादेकस्यानुमा-
नादेः सङ्गावात् । तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी
तद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यत् यद्गृहण-
स्वभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्साक्षात्कारि यथा
अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि ।
तद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययस्य कश्चिदात्मा
तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । न तावदशेषार्थगृहणस्व-
भावत्वमात्मनोऽसिद्धं चेदनावलम्बिखिलार्थज्ञानात् नात्य-
न्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानो-
त्पत्तेश्च । चेदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं
विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमी-
मांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषय-
ज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थगृहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपग-
तम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रचयानुपपत्तिः सम्यग्दर्श-
नादित्रयलक्षणस्यावरणप्रचयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीत-
त्वात् अनथा मुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राघ्याः ।

नन्वावरणप्रचयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं
प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्वज्ञत्वानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवा-
सम्भवादिति चेत्तत्र अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेर्न सर्वज्ञोऽनादि-
मुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्त्यपदेशः तद्र-
हिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः चित्यादिकार्य-

परम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तद्यादि चित्यादिकं सकर्तृकं
 कार्यत्वाद्भवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च
 सावयवत्वेन तस्याधनमित्यभिधातव्यं यस्यादिदं विकल्पजात्यम-
 वतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अव-
 यवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः
 आकाशादावनैकान्धात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचा-
 रात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुग-
 लार्गलग्नहगलत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्य-
 त्वम् अन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गग-
 नादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्ब-
 वात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारण-
 भूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्येतदभाषि
 वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः
 आत्मादिनानैकान्धान्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्यत्वा-
 भावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबु-
 द्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात्
 परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे
 प्रासादादौ व्यभिचारः स्वपत्यादीनां वृद्धनां पुद्गलाणां तत्र
 कर्तृत्वोपलब्धादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च ।
 तदुक्तं वीतरामस्तौ

कर्त्तासि नित्यो जगतः स चैकः

स सर्वज्ञः सन् स्ववशः स सत्यः ।

इमाः कुहेयाः कुविडम्बनाः क्षुम्
तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति ॥

अन्यत्रापि ।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः ।
कार्थ्यं किमत्र भवतापि च तत्तत्कार्यै-
राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति ॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणचित्तयवसादावरणप्रक्षये सार्वज्ञ्यं
युक्तम् । न चास्योपदेष्टव्यन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादिचित्तयानु-
पपत्तिरिति भणनीयं पूर्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादमुखाशे-
षार्थज्ञानस्य । नचान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्वज्ञपरम्प-
राया वीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् ।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादिचित्तयमर्ह-
त्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारि-
त्राणि मोक्षमार्ग इति । विवृतस्य योगदेवेन येन रूपेण जीवा-
द्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीता-
भिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं अद्भुतं सम्यग्दर्शनं तथा च त-
त्त्वार्थसूत्रं तत्त्वार्थं अद्भुतं सम्यग्दर्शनमिति । अन्यदपि

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् अद्भुतमुच्यते ।

जायते तन्निर्गमेण गुरोरधिगमेन वेति ॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निर्गमः व्याख्यानादिरूपपरोप-
देशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः

यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंश्रयरहितत्वेनावगमः सम्य-
ग्ज्ञानम् । यथोक्तम्

यथावस्थिततत्त्वानां संचेपादिसूत्रेण वा ।

योऽवबोधस्तमचाङ्गः सम्यग्ज्ञानं मनोविण इति ॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलभेदेन । तदु-
क्तम् मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानमिति । अस्वार्थः
ज्ञानावरणचयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः
सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरणचयोपशमे सति
मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । असम्यग्दर्शनादिगुणजनितच-
योपशमनिमित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्यान्तरा-
यज्ञानावरणचयोपशमे सति परमनोगतस्वार्थस्य स्फुटं परि-
च्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते
तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तच्चाद्यं परोक्षं
प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्

विज्ञानं स्वपराभावि प्रमाणं बाधवर्जितम् ।

प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति ॥

अन्तर्गणिकभेदस्य सविसरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणक-
र्त्ताच्छिन्तावुद्यतस्य अहंभानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रि-
यानिवृत्तिः सम्यक्चारिचम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमहता

सर्वथावयवयोगानां त्यागस्चारिचमुच्यते ।

कीर्तितं तदहिंसादिश्रुतभेदेन पञ्चधा ।

अहिंसासूत्रतात्प्रेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥

न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।
 चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥
 प्रियं पथं वचस्तथ्यं स्रुतं व्रतमुच्यते ।
 तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥
 अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् ।
 वाङ्माः प्राणा नृणामर्थो हरता सं हता हि ते ॥
 दिव्यौदरिककामाणां कृतानुमतकारितैः ।
 मनोवाक्कायतस्त्रागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥
 सर्वाभावेषु मूर्च्छायास्त्रागः स्यादपरिग्रहः ।
 यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविश्रवः ॥
 भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।
 महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति ॥

भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्

हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानेर्निर्नन्तरम् ।

आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् स्रुतं व्रतमित्यादिना ॥
 एतानि सम्बद्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मिलितानि मोक्षकारणं
 न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं अद्भुतावरणानि समूय रसा-
 यनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतस्मावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तस्मै स्तः तत्र बोधा-
 त्मको जीवः अवोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना

चिदचिद्द्वे परे तस्मै विवेकसद्विवेचनम् ।

उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥

हेयं हि कर्हरागादि तत् कार्यमविवेकिनः ।

उपादेयं परं ज्योतिरूपयोगैकलक्षणमिति ॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्याण्ये ज्ञानदर्शने उपयोगः स पर-
स्परप्रदेशान्तु प्रदेशबन्धात् कर्माणैकोभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिप-
त्तिकारणं लक्षणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमच-
यक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षयात्मकक्षयौपशमिकभावेन कर्मा-
दयवशात् कलुषान्याकारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविव-
क्षायां स्वरूपं भवति । अद्वेषदाक्षकाचार्यः औपशमिक-
क्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य सत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ
चेति । अनुदयप्राप्तिरूपे कर्मण उपशमे सति जीवस्त्वोत्पद्य-
मानो भावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कत-
कादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्मणः क्षयो-
पशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभ-
यात्मा भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता । कर्मादये सति
भवन् भाव औदयिकः । कर्मापशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेत-
नत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं भव्यस्या-
भव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः । तदुक्तम् स्वरू-
पसम्बोधने

ज्ञानाद् भिक्षो नचाभिक्षो भिक्षाभिन्नः कथञ्चन ।

ज्ञानं पूर्वापरोभूतं सोऽयमात्मेति कीर्तित इति ॥

अनु भेदभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्त-
वत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे प्रमाणाभावात्

न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।
 चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥
 प्रियं पथं वचस्तथ्यं स्रुतं व्रतमुच्यते ।
 तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥
 अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् ।
 वाङ्माः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हिते ॥
 दिव्यौदरिककामाणां कृतानुमतकारितैः ।
 मनोवाक्कायतस्त्रागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥
 सर्वाभावेषु मूर्च्छायास्त्रागः स्यादपरिग्रहः ।
 यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविश्रवः ॥
 भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।
 महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति ॥

भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्

हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानेर्निर्नन्तरम् ।

आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् स्रुतं व्रतमित्यादिना ॥
 एतानि सम्बद्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मिलितानि मोक्षकारणं
 न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं अद्भुतावरणानि समूय रसा-
 यनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतस्मावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तस्मै स्तः तत्र बोधा-
 त्मको जीवः अवोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना

चिदचिद्द्वे परे तस्मै विवेकसद्विवेचनम् ।

उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥

प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम् । स्पर्शरसवर्णवन्तः पुङ्गवाः ते च
द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च भोक्तुमशक्या अणवः ह्यणुकादयः
स्कन्धाः । तत्र ह्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुपपद्यते अण्वादिर-
संघातात् ह्यणुकादिरुपपद्यते कश्चिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धात्पत्तिः
अतएव पूरयन्ति गच्छन्तीति पुङ्गवाः । कालस्थानेकप्रदेशत्वाभा-
वेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तत्त्वलक्षणयोगात् तदुक्तं
गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य
ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुङ्गवस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः
धर्माधर्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वा-
दिसामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः
तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः यथा जीवस्य घटा-
दिज्ञानसुखक्लेशादयः पुङ्गवस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्मादीनां
गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः ।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रव-
बन्धसंवरनिर्जरमोक्षाल्पत्वानीति । तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ
आस्रवो निरूप्यते औदारिकादिकायादिचलनदारेणात्मनश्च-
लनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्या-
स्त्वणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाडिकया
कर्मास्रवतीति स योग आस्रवः । यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वा-
तानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्रं आत्मा योगा-
नीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निवृत्तायः पिण्डे जले चित्ते
अश्वः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायेष्णो जीवो योगानीतः

कर्म समन्तादादत्ते । कषति हिगस्यात्मानं कुगतिप्रापणा-
दिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभा-
शुभभेदात् तच्चाहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहित-
भाषणादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्त्वभेदप्रभेदजातं काय-
वाङ्मनःकर्मयोगः स आस्त्वः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्ते-
त्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि । अपरे त्वेवं मेनिरे
आस्त्ववयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्त्वः इन्द्रियद्वारा
हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिण-
मत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्म-
कचेत्रावगाहिनामनन्तान्तप्रदेशाणां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्या-
नामादानमुपस्त्रेषणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं सकषायत्वा-
ज्जीवः कर्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति । तत्र
कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम् । बन्धहेतुन् पपाठ वाच-
काचार्यः मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायां बन्धहेतव इति ।
मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वा-
श्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्-
कापादानकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः । पञ्चसमितिगुप्ति-
ज्वलुत्साहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः
स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः ।
बन्धस्तुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति
यथा निम्नगुडादेस्तिकलमधुरतादिस्त्वभावः एवमावरणीयस्य

ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाभोधरवत् प्रदीपप्रभा-
तिरोधावककुम्भवच्च सदसदेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमधि-
धारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाभ्रह्मानकारित्वं दुर्ज-
नवक्लवचारिणे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मध्यमदवदायुषो देह-
बन्धकर्तृत्वं जलवत् नाभो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद्गोच-
र्योचनीयकारित्वं कुम्भकारवद्द्वानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्त-
रायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः
द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्त्राति-
वाचकाचार्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्ना-
मगोचान्तराया इति तद्भेदश्च समष्ट्यात् पञ्चनवाष्टाविंशति-
चतुर्दिक्षलारिंशद्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं
विद्यानन्दादिभिर्विदृतमिति विस्तरभयाच्च प्रसूयते । यथा
अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्यस्वभावाद-
प्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादित-
स्त्रिष्टणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोऽयः परा स्थि-
तिरित्याद्युक्तं कालदुर्ज्ञानवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः ।
यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वका-
र्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्मपुद्गलानां स्वकार्य-
करणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धा-
नामनन्तान्तप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्त्र-
वनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते, स गुप्ति-
समित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनोगोपनं गुप्तिः ।

सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण
सम्यगयनं समितिः सा ईर्ष्याभावादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितस्य
हेमचन्द्राचार्यैः

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः ।
जम्बुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्ष्या मता सताम् ॥
आपद्यतागतः सर्वजनीनं मितभाषणम् ।
प्रिया वाच्यमानां सा भाषासमितिश्च्यते ॥
द्विचत्वारिंशता भिन्नादेषैर्नित्यमदूषितम् ।
मुनिर्यदस्त्रमादत्ते सेषणासमितिर्मता ॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः ।
गृहीयान्निक्षिपेद्वायेत् सादानसमितिः स्मृता ॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतले ।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ॥

अत एवास्त्रवः स्त्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराकृतः ।
तदुक्तमभियुक्तैः

आस्त्रवो भवहेतुः स्त्रात् संवरो मोहकारणम् ।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्त्राः प्रपञ्चनम् ॥

अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिर-
कालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति ना-
शयति केशोलुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा
यथा कालौषकर्मिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म
फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा

कामादिपाकजेति च जेगीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकाम-
मयोदयावलिं प्रवेक्ष्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह ।

निर्जरा संसृता देधा सकामा कामनिर्जरा ॥

स्यता सकामा यमिनामकामा तन्यदेहिनामिति ।

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्मभावात्
निर्जराहेतुसंविधानेनार्चितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिक-
कर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्र-
मोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्धं गच्छत्यालोकान्तात् यथा
हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्वला-
देवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्तेनात्मना अपवर्गप्राप्तये
बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादा-
लोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतमलावुद्रव्यं
जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्धं गच्छति तथा कर्मर-
हित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्धं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्वीजवचो-
र्द्धगतिस्त्रभावाच्चामिश्रिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यावि-
भागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं पूर्वप्र-
योगादसङ्गत्वादबन्धच्छेदान्नया गतिपरिणामाच्चाविहर्द्धं कुला-
लचक्रवद्भ्रमगतलेपावुवदेरण्वीजवदमिश्रिखावच्चेति । अत
एव पठन्ति

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो यथाः ।

अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागता इति ॥

अन्ये तु गतसमस्तकृतेतदायनस्यानावरणज्ञानस्य सुखेकतान-
स्यात्मन उपरिदेभावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत । एवमुक्तानि
सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सत्तितानि नव पदार्थान्
केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावा-
स्तवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति । सङ्गहे
प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म ।

अत्र सर्व्वच सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः स्या-
दस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति
चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य
इति । तत्सर्व्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत्

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।

स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यान्तन्निषेधे विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवाङ्मयायां प्रयोगः समुदायभाक् ।

युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥

आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इत्यते ।

अन्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तस्य सप्तमो भङ्ग उच्यत इति ।

स्याच्छब्दः सत्त्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तसो-
तकः । यद्योक्तम्

वाक्येभ्यनेकान्तसोतिगम्यं प्रति विभेदणम् ।

स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति ॥

अदि पुनरेकान्तसोतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति

वाक्ये सात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति
कथञ्चिदस्तीति सात्पदात् कथञ्चिदिति अथमर्थो सम्भूत इति
नानर्थक्यम् । तदाह

आदादः सर्वधैकान्तत्यागात् किं दृततद्विधेः ।

सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेतुदेवविशेषल्लदिति ॥

यदि वस्तुस्थेकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वान्तमास्तीति
न उपादित्वाजिहासाभ्यां कश्चित् कदा केनचित् प्रवर्त्तते निव-
र्त्तते वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेतुहानानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु
कथञ्चित् कश्चित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपप-
द्येते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्रभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न
तावदस्ति वस्तुनः स्रभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः
पर्यायतया युगपदयोगयोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च
एवमन्यत्रापि द्योत्यम् । यद्योक्तम्

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सखेव हि यतो घटः ।

नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोरित्यादि ॥

तस्मादित्यं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीयवादभेदेन
प्रतिवादिनस्तुर्विधाः पुनरप्यनिर्व्वचनीयमतेषामिन्नितानि स-
दसदादिमतानीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्तुस्तीत्यादिप-
र्याययोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनबन्धनेन ते वादिनः सर्वे
निर्व्विन्नाः सक्ताः तूष्णीमावृत इति सम्पूर्णाधैकविनिश्चायिनः
आदादमज्जोक्तुर्न्तस्तत्र तत्र विजय इति सर्वमुपपन्नम् । यद-
वोचदाचार्यः आदादमज्जार्थम्

चनेकानात्मकं वक्ष्ये मोक्षरः सर्वसंविदाम् ।
 एकदेवविग्रिहोऽर्थो न यस्तु विवक्षो मतः ॥
 न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ नुतवर्तमानि ।
 सम्पूर्णांशविनिश्चायि स्यादस्य नुतमुच्यते इति ॥
 अन्धोऽन्धपक्षप्रतिपक्षभावाच्चयापरे मत्सरिणः प्रवादाः ।
 नवान्नेषानविशेषमिच्छन्पक्षपाती समक्षधारित इति ॥
 जिनदत्तसरिषा जैनं मतमित्यमुक्तम् ।
 वस्तुभोगोपभोगानामुभयोर्दानस्त्राभयोः ।
 चन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं जुगुप्सितम् ।
 हिंसा रत्यरती रागदेवौ रतिरतिस्मरः ।
 शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्त यः ।
 जिनेो देवो नुदः स्वस्वत् तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।
 ज्ञानदर्शनचारिचाप्यपवर्गस्य वर्त्तिनि ।
 स्यादादस्य प्रमाणे दे प्रत्यक्षमनुमापि च ।
 नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ।
 जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्त्वः संवरोऽपि च ।
 बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषा व्याख्याधुनोच्यते ।
 चेतनास्त्वणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ।
 यत्कर्मापुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य त्रिपर्ययः ।
 आस्तवः कर्माणां बन्धो निर्जरस्तद्विद्योजनम् ॥
 चष्टकर्माचयान्मोक्षोऽद्यान्तर्भावश्च कैश्चन ।
 पुण्यस्य संस्रवे पापस्यास्तवे क्रियते पुनः ॥

सन्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः ।
 क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिर्निर्व्याघृतिर्जिनोदिता ॥
 शरजोहरणा भैक्षमुजो लुब्धितमूर्द्धजाः ।
 श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥
 लुब्धिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।
 ऊर्द्धाङ्गिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥
 भुङ्क्ते न केवलं न स्त्रीं मोक्षमेति दिगम्बरः ।
 प्राञ्जरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति ॥
 इति सर्वदर्शनसङ्ग्रहे आर्हतदर्शनम् ॥

तदेतदार्हतमतं प्रामाणिकगर्हणमर्हति न ह्येकस्मिन् वस्तुनि
 परमार्थे सति परमार्थसतां युगपत् सदसत्त्वादिधर्माणां समा-
 वेशः सम्भवति । न च सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धयोः समुच्चया-
 सम्भवे विकल्पः किं न स्यादिति वदितव्यं क्रिया हि विकल्प्यते न
 वस्त्विति न्यायात् । न चानेकान्तं जगत्सर्वं हेरम्बनरसिंहवदिति
 दृष्टान्तावष्टम्भमादेष्टव्यं एकस्मिन् देशे गजलं सिंहलं वा अप-
 रस्मिन् नरलमिति देशभेदेन विरोधाभावेन तस्यैकस्मिन् देश
 एव सत्त्वासत्त्वादिना अनेकान्तत्वाभिधाने दृष्टान्तानुपपत्तेः ।
 ननु द्रव्यात्मना सत्त्वं पृथ्यात्मात्मना तदभाव इत्युभयमप्युपपन्न-
 मिति चेन्नैवं कालभेदेन हि कस्यचित् सत्त्वमसत्त्वञ्च सभाव
 इति न कश्चिदोषः । न चैकस्य ब्रह्मत्वदीर्घत्ववदनेकान्तत्वं जगतः

आदिति वाच्यं प्रतियोगिभेदेन विरोधाभावात् । तस्मात्
 प्रमाणाभावात् युगपत् सत्त्वासत्वे परस्परविद्वद्धे नैकस्मिन्वस्तुनि
 वस्तुं युक्ते । एवमन्यासामपि भङ्गीनां भङ्गोऽवगन्तव्यः । किञ्च
 सर्वस्यास्य मूलभूतः सप्तभङ्गिनयः स्वयमेकान्तः अनेकान्तो वा
 चाद्ये सर्वमनेकान्तमिति प्रतिज्ञाव्याघातः द्वितीये विवक्षिता-
 र्थासिद्धिः अनेकान्तत्वेनासाधकत्वात् तथा चेद्यमुभयतः पात्र-
 रज्जुः स्यादादिनः स्यात् । अपि च नवलसप्तत्वादिनिर्द्धारणस्य
 फलस्य तज्जिर्द्धारयितुः प्रमातृस्य तत्करणस्य प्रमाणस्य प्रमे-
 षस्य नवत्वादेरनियमे साधु समर्थितमात्मनस्तीर्थकरत्वं देवानां
 प्रियेष्टार्हतमतप्रवर्त्तकेन । तथा जीवस्य देशानुरूपपरिमाण-
 त्वाङ्गीकारे योगवत्त्वादेनेकपरिग्राहकयोगिजीवेषु प्रतिशरीरं
 जीवविच्छेदः प्रसज्येत मनुजशरीरपरिमाणो जीवो मतङ्गज-
 देहं कृत्स्नं प्रवेष्टुं न प्रभवेत् । किञ्च गजादिशरीरं परित्यज्य
 •पिपीलिकाशरीरं विभ्रतः प्राचीनशरीरसञ्चिवेष्टविनाशोऽपि
 प्राप्नुयात् । न च यथा प्रदीपप्रभाविशेषः प्रपाप्रासादाद्युदर-
 वर्त्तिसङ्कोचविकाशवान् तथा जीवोऽपि मनुजमतङ्गजादिश-
 रीरेषु स्यादित्येषितव्यं प्रदीपवदेव सविकारत्वेनानित्यत्वप्राप्तौ
 कृतप्रणामाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । एवं प्रधानमस्तुनिवर्हणव्यायेन
 जीवपदार्थदूषणाभिधानदिद्वान्यथापि दूषणमुत्प्रेक्षणीयम् । त-
 स्यान्नित्यनिर्दोषश्रुतिविद्वद्धत्वादिदमुपादेयं न भवति । तदुक्तं
 भगवता व्यासेन नैकस्मिन्सम्भवादिति रामानुजेन च जैनम-
 तनिराकरणपरत्वेन तदिदं सूत्रं व्याकारि । एष हि तस्य

चिद्विद्वत्तः चिदचिदीश्वरभेदेन भोक्तृभोग्यनिष्ठामकभेदेन व्यव-
स्थितास्तयः पदार्था इति । तदुक्तम्

ईश्वरश्चिदचिच्चैति पदार्थचित्तयं हरिः ।

ईश्वरश्चित इत्युक्तो जीवो वृक्षमचित् पुनरिति ॥

अपरे पुनरशेषविशेषप्रत्ययनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः
तच्च नित्यं बुद्धुमुक्तस्वभावमपि तत्त्वमस्यादिवामानाधिक-
रस्याभिमतजीवैक्यं वध्यते मुच्यते च । तदतिरिक्तानानाविध-
भोक्तृभोक्तव्यादिभेदप्रपञ्चः सर्वोऽपि तस्मिन्निविद्यया परिक-
ल्पितः सदेव सौम्येदमय आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिवचन-
निषेधप्रामाण्यादिति प्रवृत्त्यास्तरति भोक्तृमात्मविदित्यादि-
भ्रुतिभिरःशतवन्नेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वविद्यया अनाद्यविद्या-
निवृत्तिमङ्गीकुर्वाणाः मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यतीति भेदनिन्दान्नवशेन पारमार्थिकं भेदं निराचक्षणाः
विषयवचनान्यास्तमिमं विभागं न सङ्गते । तच्चायं समाधिर-
भिधीयते भवेदेतदेवं यद्यविद्यया प्रमाणं विद्येत न सैवमना-
दिभावरूपं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमहमज्ञो मामन्यश्च न जाना-
मीति प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धम् । तदुक्तम्

अनादिभावरूपं यदिज्ञानेन विलीयते ।

तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं सम्प्रचक्षत इति ॥

न चैतत् ज्ञानाभावविषयमित्याशङ्कनीयं को हि कं ब्रूयात्
प्रभाकरकरावच्छम्नी भट्टदत्तश्चो वा नाद्यः

स्वरूपपररूपाभां नित्यं सदवदात्मके ।

वस्तुनि ज्ञायते किञ्चित् कैश्चिद्रूपं कदाचनेति ॥

भावान्तरमभावो हि कथाचित्तु व्यपेक्षया ।

भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपयतात् ॥

इति वदता भावव्यतिरिक्तस्याभावस्यानभ्युपगमात् । अभावस्य
वस्तुप्रमाणगोचरत्वेन ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वेन च तदभावस्य
प्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । यदि पुनः प्रत्यक्षाभाववादी कश्चि-
देवमाचक्षीत तं प्रत्याचक्षीत अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवे च अस्मि-
त्यात्मनोऽभावधर्म्मिताया ज्ञानस्य प्रतियोगितया चावगतिरस्ति
न वा अस्ति चेद्विरोधादेव न ज्ञानाभावानुभवसम्भवः । न
चेद्वर्त्तिप्रतियोगिज्ञानसापेक्षो ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न
सम्भवति तस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे प्रागुक्तदूषणाभावादहमनु-
भवो भावरूपाज्ञानगोचर एवाभ्युपगम्य इति । तदेतत्
गगनरोमन्यायितं भावरूपस्याज्ञानस्य ज्ञानाभावसमानयोग-
चेमत्वात् । तथा हि विषयत्वेनाश्रयत्वेन च ज्ञानस्य व्यावर्त्त-
कतया प्रत्यग्र्थः प्रतिपक्षो न वा प्रतिपक्षश्चेत् स्वरूपज्ञाननि-
वर्धं तदज्ञानमिति तस्मिन् प्रतिपक्षे कथङ्कारमवतिष्ठेत अप्र-
तिपक्षश्चेद्वावर्त्तकाश्रयविषयशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत । अथ
विग्रहः स्वरूपावभास एवाज्ञानविरोधिना ज्ञानेनाभासित
इति आश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति हन्त
तर्हि ज्ञानाभावेऽपि समानमेतत् अन्यथाभिनिवेष्टात् । तस्या-
नुभवाभ्युपगतज्ञानाभाव एवाहमज्ञो मामन्वह न जानामी-
त्यनुभवगोचर इत्यभ्युपगम्यम् । अस्तु तर्ह्यनुमानं विवादा-

सर्वं प्रमाणज्ञानं संप्राप्तभावव्यतिरिक्तस्य विषयावरणस्य निवर्त्त-
 स्तदेव गतवस्तुत्तरपूर्वकम् अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अन्ध-
 कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति तदपि न सोदयमम् अज्ञा-
 नेऽप्यनभिज्ञानान्तरसाधने अपसिद्धान्तापातात् तदसा-
 धने अनैकान्तिकत्वात् दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाच्च न हि
 प्रदीपप्रभाया अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं सम्भवति ज्ञानस्यैव प्रका-
 शकत्वात् सत्यपि प्रदीपे ज्ञानेन विषयप्रकाशसम्भवात् प्रदीपप्र-
 भायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानं समुत्पादयतो विरोधिसन्तमस-
 निरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेवेत्यस्य मतिविस्तरेण ।

प्रतिप्रयोगस्य विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रप्रज्ञा-
 मितं अज्ञानत्वाच्छ्रुतिकाश्च ज्ञानवदिति । ननु श्रुतिकाश्च ज्ञान-
 स्थाश्रयस्य प्रत्यगर्थस्य ज्ञानमात्रसम्भावत्वमेवेति चेन्नैवं श्रुतिष्ठाः
 अनुभूतिर्हि स्वसङ्गावेनैव कस्यचिदशुभो व्यवहारानुगुणत्वापा-
 दकसम्भावा ज्ञानावगतिशङ्कतिविदाद्यपरनामा सकर्षकानुभ-
 विहुरात्मनं ज्ञानत्वमित्याश्रयणात् । ननु ज्ञानरूपस्यात्मनः
 कथं ज्ञानगुणकत्वमिति चेत्तदस्यारं यदा हि मण्डिमणिप्रभृति
 तेजोद्रव्यं प्रभावद्रूपेणावतिष्ठमानं प्रभारूपगुणाश्रयः । स्वाश्र-
 यादन्यथापि वर्त्तमानत्वेन रूपत्वेन च प्रभा द्रव्यरूपापि तच्छे-
 वलनिबन्धनगुणव्यवहारा एवमयमात्मा स्वप्रकाशचिद्रूप एव
 चैतन्यगुणः तथा च श्रुतिः सदा सैन्धवघनोऽजन्तरो वाह्यः
 कृत्तो रसधन एव एवं वा अरे अयमात्मानन्तरो वाह्यः कृत्स्नः
 प्रज्ञानधन एव अथायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति न विज्ञात-

विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अथ यो वेदेदं जिज्ञासोति स आत्मा
 योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष एष हि द्रष्टा
 श्रोता रक्षयिता ज्ञाता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष
 इत्यादिका अतिरपि न चानृतेन हि प्रत्यूढा इति अतिरपि
 विद्यापर्वप्रमाणमित्याश्रयितुं शक्यं अतएतदविषयो अन्नतशब्दः
 अतशब्दस्य कर्मवचनः अतं पिवन्ताविति वचनात् अतं कर्म-
 फलाभिसम्भिरहितं परमपुरुषाराधनयैव तत्प्राप्तिफलम् । अत्र
 तद्व्यतिरिक्तं सांसारिकात्मफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि य
 एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति अन्नतेन हि प्रत्यूढा इति वचनात् ।
 मायान्नु प्रकृतिं विद्यादित्यादौ मायाशब्दे विशिचार्थसर्गक-
 चिगुणात्मकप्रकृत्यभिधायको नानिर्वचनीयाज्ञानवचनः ।

तेन मायासदृशं तच्छ्वरस्याशुगामिना ।

बालस्य रक्षता देहमेकैकं श्येनसूदितम् ॥

इत्यादौ विशिचार्थसर्गसमर्थस्य पारमार्थिकस्यैवासुराद्यस्त्ववि-
 शेषस्यैव मायाशब्दाभिधेयत्वोपलम्भात् अतो न कदाचिदपि
 अतानिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनं नाप्येक्योपदेशानुपपत्त्या तत्त-
 पदयोः सविशेषब्रह्माभिधेयत्वेन विरुद्धयोर्जीवपरयोः स्वरूपै-
 क्यस्य प्रतिपत्तुमशक्यतया अर्थापत्तेरनुदयदोषदूषितत्वात् ।
 तथा हि तत्पदं निरस्तमस्तदोषमनवधिकातिशयासंश्लेषक-
 व्यापगुणास्पदं जगदुदयविभवलयलीलं ब्रह्म प्रतिपादयति त-
 दैवत बहुलां प्रजायेयेत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात् समानाधि-
 करणं त्वपदं वा चिद्विभ्रष्टं जीवशरीरं ब्रह्माचष्टे प्रकारद्वय-

विशिष्टैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरण्यात् । ननु सोऽयं देवदत्त इतिवत् तत्त्वमितिपदयोर्विरुद्धभागत्यागलक्षणयोर्निर्विशेषस्वरूपमात्मैक्यं सामानाधिकरण्यार्थः किं न स्यात् यथा सोऽयमित्यत्र तच्छब्देन देशान्तरकालान्तरसम्बन्धी पुरुषः प्रतीयते इदंशब्देन च सन्नहितदेशवर्त्तमानकालसम्बन्धी तयोः सामानाधिकरण्येनैक्यमवगम्यते तत्रैकस्य युगपद्विरुद्धदेशकालप्रतीतिर्न सम्भवतीति द्वयोरपि पदयोः स्वरूपपरत्वे स्वरूपस्यैक्यं प्रतिपन्नं ब्रह्ममेवमत्रापि किञ्चिज्जलसर्व्वज्ञत्वादिविरुद्धांशप्रहाणेनाखण्डस्वरूपं लक्ष्यते इति चेत् विषमोऽयमुपन्यासः । दृष्टान्तोऽपि विरोधवैधुर्येण लक्षणागन्भासम्भवादेषस्य तावद्भूतवर्त्तमानकालद्वयसम्बन्धी न विरुद्धः । देशान्तरस्थितिर्भूता सन्नहितदेशस्थितिर्वर्त्तते इति देशभेदसम्बन्धविरोधस्य कालभेदेन परिहरणीयः । लक्षणापक्षेऽप्येकस्यैव पदस्य लक्षणकलाश्रयणेन विरोधपरिहारे पदद्वयस्य साक्ष्यकत्वस्वीकारो न सङ्गच्छते । इतरथा एकस्य वस्तुनस्तत्तेदन्ताविशिष्टत्वावगाहनेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यानङ्गीकारे स्यादित्यासिद्धौ लक्षणभङ्गवादी बौद्धो विजयेत । एवमत्रापि जीवपरमात्मनोः शरीरात्मभावेन तादात्म्यं न विरुद्धमिति प्रतिपादितं जीवात्मा हि ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारत्वात् ब्रह्मात्मकः य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरः य आत्मानं वेद यस्यात्मा शरीरम् इति श्रुत्यन्तरादत्यल्पमिदमुच्यते सर्व्वे शब्दाः परमात्मन एव वाचकाः । न च पर्यायत्वं द्वारभेदसम्भवात् तथाहि जीवस्य शरीरतया

प्रकारभूतानि देवमनुज्यादिसंख्यानानि च सर्व्याणि वस्तुनीति
ब्रह्मात्मकानि तानि सर्व्याणि अतो

देवो मनुष्यो यज्ञो वा पिशाचोरगराक्षसाः ।

पक्षी वृक्षो खता काष्ठं त्रिष्ठा द्रव्यं घटः पटः ॥

इत्यादयः सर्वे शब्दाः प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्र-
सिद्धा लोके तदाद्यतया प्रतीयमानतत्त्वसंख्यानवद्वस्तुमुखेन
तदभिमानिजीवतदन्तर्यामिपरमात्मपर्यन्तसंख्यानस्य वाचकाः ।
देवादिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमुक्तं तत्त्वमुक्तावस्थां चतुर-
न्तरे च

जीवं देवादिशब्दे वदति तदपृथक् सिद्धभावाभिधानं
निष्कर्षाकृतयुक्तो वज्ररिह च दूढो लोकवेदप्रयोगः ।

आत्मासम्बन्धकाले स्थितिर्नवगता देवमर्त्यादिभूतं

जीवात्मानुप्रवेशाज्जगति विभुरपि व्याकरोन्नामरूपे

इत्यनेन देवादिशब्दानां शरीरपर्यन्तत्वं प्रतिपाद्य संख्यानै-
क्याद्यभाव इत्यादिना शरीरखण्डं दर्शयित्वा शब्दैस्तत्त्वस्व-
रूपप्रतिष्ठतिभिरित्यादिना विश्वेश्वरादपृथक् सिद्धत्वमुपपाद्य
निष्कर्षाकृतेत्यादिना पक्षेन सर्वेषां शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वं
प्रतिपादितं तत् सर्वं तत एवावधार्यम् । अयमेवार्थः समर्थितो
वेदार्थसंग्रहे नामरूपभुतिव्याकरणसमये रामानुजेन ।

किञ्च सर्वप्रमाणस्य सविशेषविषयतया निर्विशेषवस्तुनि न
किमपि प्रमाणं समस्ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षेऽपि सविशेषमेव वस्तु
प्रतीयते । अन्यथा सविकल्पके सोऽयमिति पूर्वप्रतिपन्नप्रकार-

विभिन्नप्रतीत्यनुपपत्तेः । किञ्च तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रपञ्चस्य
बाधकं भ्रान्तिमूलकत्वात् भ्रान्तिप्रयुक्तरज्जुवर्षवाक्यवत् नापि
ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं निवर्तकं तत्र प्रमाणाभावस्य प्रामेयोपपाद-
नात् । न च प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिष्ठापनपक्षे एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानप्रतिज्ञायाकोपः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारतन्मात्रभूते-
स्त्रियचतुर्दशभुवनात्मकब्रह्माण्डं तदन्तर्वर्तिदेवतिर्यङ्मनुष्यसा-
वरादिसर्वप्रकारसंस्मानवस्थितं कार्यमपि सर्वं ब्रह्मैवेति कार-
णभूतब्रह्मात्मज्ञानादेव सर्वविज्ञानं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानस्योपपन्नतरत्वात् । अपिच ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मि-
थ्यात्वे सर्वस्यासत्त्वादेवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं बाधेत नाम-
रूपविभागानर्हसूक्ष्मदृष्टवत् प्रकृतिपुरुषशरीरं ब्रह्मकारणावस्थं
जगत्सदापत्तिरेव प्रलयः नामरूपविभागविभक्तमूलचिदचि-
दशुशरीरं ब्रह्मकार्यावस्थं ब्रह्मसत्ताविधिसूक्ष्मभावस्य दृष्टि-
रित्यभिधीयते । एवञ्च कार्यकारणयोरनन्त्यमप्यारम्भाधा-
करणे प्रतिपादितमुपपन्नतरं भवति निर्मुक्तवादाच्च प्राकृतहे-
तुगुणविधेधविषयतया व्यवस्थिताः नामात्मनिधेधवादाच्च एक-
स्यैव ब्रह्मस्य शरीरतया प्रकारभूतं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं
वस्थिति सर्वस्यात्मतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमिति संज्ञा-
त्मकब्रह्मपृथग्भूतवस्तुदृष्टभावनिवेधपरत्वाभ्युपगमेन प्रतिपा-
दिताः । किमत्र तत्त्वं भेदः अभेदः उभयात्मकं वा सर्वं तत्त्वं
तत्र सर्वशरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदोऽभ्युपे-
यते एकमेव ब्रह्म नामाभूतचिदचिदकारणानामेवावस्थित-

मिति भेदाभेदौ चिदचिदीश्वराणां स्वरूपसमावैलक्ष्याद-
 संकराच्च भेदः । तच्च चिद्रूपाणां जीवात्मनामसंकुचितापरि-
 श्लिखनिर्गलज्ञानरूपाणामनादिकर्षरूपाविद्यावेष्टितानां तत्तत्
 कर्मानुरूपज्ञानसङ्कोचविकाशौ भोग्यभूता चित् भोक्ता संसर्गः
 तदनुगुणसुखदुःखोपभोगद्वयवत् कृता भगवत्प्रतिपत्तिः भग-
 वत्पदप्राप्तिरित्यादयः स्वभावाः । अचिद्वस्त्वान्तु भोग्यभूता-
 नामचेतनत्वमपुरुषार्थत्वं विकारास्तद्वत्त्वमित्यादयः परस्वैश्वरस्य
 भोक्तृभोग्ययोश्चभयोरन्तर्यामिरूपेणावस्थानमपरिश्लेष्टज्ञानैश्व-
 र्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यनवस्थितिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणग-
 णता स्वसंकल्पप्रवृत्तस्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुजातता स्वाभिमत-
 स्नानुरूपैकरूपदिव्यरूपनिरतिशयविविधानन्तभूषणतेत्यादयः ।

वेङ्कटनाथेन लिख्यं निराटङ्गि पदार्थविभागः

द्रव्याद्रव्यप्रभेदाद्यितमुभयविधं तद्विधं तत्त्वमाजः

द्रव्यं देधा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।

अन्यं प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तच्च जीवेशभेदात्
 नित्या भूतिर्मतिस्तेत्यपरमिह जडामादिमां केचिदाजः ॥

तच्च

द्रव्यं नामा दशावत् प्रकृतिरिह गुणैः सत्त्वपूर्वैरुपेता
 कालोऽब्दाद्याकृतिः स्यादणुरवगतिमान् जीव ईशोऽन्य आत्मा ।
 संप्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्त्वयुक्ता तथैव
 ज्ञातुर्ज्ञेयावभासा मतिरिति कथितं संग्रहाद्रव्यसत्त्व ॥
 इत्यादिना ।

तत्र चिच्छब्दवाच्या जीवात्मानः परमात्मनः सकाशाद्
भिन्नाः नित्याश्च तथाच श्रुतिः दा सुपर्णा सयुजा सखायेत्या-
दिका । अत एवोक्तं नानात्मानो व्यवस्थात इति । तन्नित्य-
त्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे इति ॥
अपरथा कृतप्राणाशक्तताभ्यागमप्रसङ्गः । अतएवोक्तं वीतरा-
गजन्मादर्शनादिति । तदणुत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स ज्ञानन्याय कल्पत इति ॥

आराग्रमात्रः पुरुषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इति च ।

अचिच्छब्दवाच्यं दृश्यं जडं जगत् त्रिविधं भोग्यभोगोपक-
रण भोगायतनभेदात् । तस्य जगतः कर्त्तृपादानं चेश्वरपदार्थः
पुरुषोत्तमो वासुदेवादिपदवेदनीयः । तदप्युक्तम्

वासुदेवः परं ब्रह्म कल्याणगुणसंयुतः ।

भुवनानामुपादानं कर्त्ता जीवनिध्यामक इति ॥

स एव वासुदेवः परमकारुणिको भक्तवत्सलः परमपुरुषस्तदु-
पासकानुगुणतत्तत्फलप्रदानाय स्त्रीलावणादर्थविभवव्यूह-
सूक्ष्मान्तर्यामिभेदेन पञ्चधावतिष्ठते । तत्रार्चा नाम प्रथिमा-
दयः । रामायवतारो विभवः । व्यूहस्तुर्विधः वासुदेव संकर्षण
प्रद्युम्नानिहङ्गसंज्ञकः । सूक्ष्मं संपूर्णं बह्वगुणं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म ।
गुणा अपहृतपात्रत्वादयः सोऽपहृतपात्रा विरजो विमल्युर्विभो-

को विविधस्तुः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतेः । अन्तर्यामी
सकलजीवनियामकः य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोयमयती-
ति श्रुतेः । तच्च पूर्वपूर्वमूर्त्युपासनया पुरुषार्थपरिपन्थिदुरित-
निचयचये सत्युत्तरोत्तरमूर्त्युपास्वधिकारः । तदुक्तम्

वासुदेवः स्रभक्तेषु वात्सल्यात् तत्तदोहितम् ।

अधिकार्यानुगुणेन प्रयच्छति फलं वञ्ज ॥

तदर्थं स्त्रीलया स्त्रीयाः पञ्च मूर्त्तीः करोति वै ।

प्रतिमादिकमर्चा स्यादवतारास्तु वैभवाः ।

संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नस्यानिरुद्धकः ।

व्यूहस्तुर्विधो ज्ञेयः स्रक्षं संपूर्णषड्गुणम् ।

तदेव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म निगद्यते ।

अन्तर्यामी जीवसंस्थो जीवप्रेरक ईरितः ।

य आत्मनीतिवेदान्तवाक्यजालैर्निर्हृतः ॥

अर्चोपासनया क्षिप्ते कल्पषेऽधिष्ठतो भवेत् ।

विभवोपासने पञ्चाङ्गुहोपास्तौ ततः परम् ।

स्रक्षो तदनु ब्रह्मः स्यादन्तर्यामिणमोक्षितुमिति ॥

तदुपासनञ्च पञ्चविधम् अभिगमनमुपादानमिज्या स्नाध्यायो
योग इति ओपञ्चराचेऽभिहितम् । तत्राभिगमनं नाम देव-
तास्नानमार्गस्य संमार्जनोपलेपनादि । उपादानं गन्धपुष्पादि-
पूजासाधनसम्पादनम् । इज्या नाम देवतापूजनम् । स्नाध्यायो
नाम अर्थानुसन्धानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसूक्तसोत्रपाठो ना-
मसंकीर्तनं तत्प्रतिपादकश्लाघाश्रयश्च । योगो नाम देवता-

नुबन्धानम् । एवमुपासनाकर्मासमुच्चितेन विज्ञानेन द्रष्टृदर्शने
नष्टे भगवद्भक्तस्य तस्मिन्महत्तमं भक्तवत्सलः परमकारुणिकः पुद्-
गोत्तमः स्वयाद्यात्म्यानुभवानुगुणनिरवधिकानन्तरूपं पुनरावृ-
त्तिरहितं स्वपदं प्रयच्छति । तथाच सतिः

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमश्नास्यतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गता इति ॥

स्वभक्तं वासुदेवोऽपि संप्राप्त्यानन्दमश्नयम् ।

पुनरावृत्तिरहितं स्वीयं धाम प्रयच्छति ॥

तदेतत् सर्व्वं हृदि निधाय महोपनिषत्प्रतावसम्बन्धेन भगव-
द्बोधावगाथाव्याख्यातां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं विस्तीर्णमासक्त्य रामानुजः
भारतीयकमीमांसाभाष्यमकार्षीत् । तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेति
प्रथमसूत्रस्यायमर्थः अत्र अथशब्दः पूर्व्वप्रवृत्तकर्माधिगमनान-
न्तर्य्यार्थः तदुक्तं वृत्तिकारेण वृत्तात् कर्माधिगमादनन्तरं
ब्रह्म विविदिषतीति अतःशब्देन हेत्वर्थः अभीतसाङ्गवेदस्याधि-
गततदर्थस्य विनश्यत्फलात् कर्मणो विरक्तत्वाद्धेतोः स्थिरमो-
क्षाभिस्त्रयुक्तस्य तदुपायभूतब्रह्मजिज्ञासा भवति ब्रह्मब्रह्मेन
स्वभावतो निरस्तसमस्तदोषानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणः
पुद्गोत्तमोऽभिधीयते । एवञ्च कर्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य च
वैराग्योत्पादनद्वारा चिन्तकल्याणपथनद्वारा च ब्रह्मज्ञानं
प्रति साधनत्वेन तयोः कार्यकारणत्वेन पूर्व्वोत्तरमीमांसयोरे-
कशास्त्रत्वम् । अतएव वृत्तिकारा एकमेवेदं प्राप्तं जैमिनीयेन
वेदब्रह्मसंख्येनेत्याहुः । कर्मफलस्य अचिद्वत् ब्रह्मज्ञानफलस्य

साक्षयित्वं परीक्ष्य लोकान् कर्माक्षितान् ब्राह्मणो निर्वदमाथा-
 सान्त्वकृतः कृतेनेत्यादिश्रुतिभिरनुमानार्थापत्त्यपट्टहिताभिः
 प्रत्यपादि । एकैकमिन्द्या कर्माविशिष्टस्य ज्ञानस्य मोक्षसाध-
 नत्वं दर्शयति श्रुतिः अन्धं तमः प्रविशन्ति ये विद्यामुपासते ततो
 भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः विद्यायाविद्याञ्च यस्तदे-
 दोभयं सह चविद्यया मृत्युं तोर्त्ता विद्ययामृतमश्नुते इत्यादि ।
 तदुक्तं पाञ्चरात्रग्रन्थे

य एव कङ्कशाधिभुर्भगवान् भक्तवत्सलः ।
 उपासकानुरोधेन भजते मूर्त्तिपञ्चकम् ॥
 तदर्चाविभवव्यूहस्य आनन्दार्थमिषञ्चकम् ।
 यदाश्रित्यैव सिद्धिर्नस्तज्जघ्रेयं प्रपद्यते ॥
 पूर्वपूर्वादितोपासिक्विषेष्पक्षकस्तपः ।
 उत्तरोत्तरमूर्त्तिनामुपास्यधिष्ठतो भवेत् ॥
 एवं आहरहः श्रौतस्मार्त्तधर्मानुभारतः ।
 उक्तोपासनया पुंसां वासुदेवः प्रसीदति ॥
 प्रसन्नात्मा हरिर्भक्ता निदिध्यासनरूपया ।
 अविद्यां कर्मसंघातरूपां यद्यो निवर्त्तयेत् ॥
 ततः स्वाभाविकाः पुंसां ते संसारतिरोहिताः ।
 आविर्भवन्ति कल्याणाः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ॥
 एवं गुणाः समानाः सुमुक्तानामीश्वरस्य च ।
 सर्वकर्तृत्वमेवैकं तेभ्यो देवे विशिष्यते ॥
 मुक्तास्तु श्रेयिणि ब्रह्मण्यश्रेये शेषरूपिणः ।

सर्वाननुवते कामान् सह तेन विपश्चितेति ॥

तस्मात्तापयथातुरैरव्युत्पत्त्या च पुरुषोक्तमादिपदवेदनीयं
ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं भवति । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे प्रा-
धान्येन सह ब्रूत इतः स नोऽन्यचेतिवचनबलादिच्छाया इत्य-
भाषप्रधानत्वादित्यमात्रं ज्ञानमिह विधेयं तच्च ध्यानोपासना-
दिब्रह्मवाच्यं वेदनं न तु वाक्यजन्यमापातज्ञानं पदसन्दर्भ-
आविषोऽयुत्पत्त्यस्य विधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यः आत्मेत्येवोपा-
सीत विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत अनुविष्टं विजानातीत्यादियुतिभ्यः ।
अथ श्रोतव्य इत्यनुवादः अध्ययनविधिना साङ्गस्य स्वाध्यायस्य
सहस्ये अधीतवेदस्य पुरुषस्य प्रयोजनवदर्थदर्शनात्तन्निर्णयाय
स्वरसत एव अवशे प्रवर्तमानतया तस्य प्राप्तत्वात् । मन्त्रव्य
इति चानुवादः अवश्यप्रतिष्ठार्थत्वेन मननस्यापि प्राप्तत्वादप्राप्ते
ग्राह्यमर्थवदिति न्यायात् । ध्यानञ्च तैलधारावदविष्कम्भस्मृति-
सन्तानरूपा भुवा स्मृतिः स्मृतिप्रतिलम्बो सर्व्वयन्त्रीनां विप्रमोक्ष
इति भुवाधाः स्मृतेरेव मोक्षोपायत्वश्रवणात् । सा च स्मृतिर्दर्श-
नसमायाकारा

भिद्यते हृदयशन्निहिच्छन्ते सर्व्वसंग्रहाः ।

शोयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

इत्यनेनैकत्वात् । तथाच आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यनेनास्मा
दर्शनरूपता विधीयते । भवति च भावनाप्रकर्षात् स्मृतेर्दर्श-
नरूपत्वम् । वाक्यकारेणैतत् सर्व्वं प्रपञ्चितं वेदनमुपासनं ह्यादि-

त्यादिना । तदेव ध्यानं विमिश्रितं श्रुतिः नाथमात्मा प्रवक्ष्येन
सन्धो न मेधया न वज्रना श्रुतेन यमेवैष कृणुते तेन स्वस्थस्यैष
चात्मा विदुषुते तन्नू खामिति । प्रियतम एव हि वरणीयो
भवति यथायं प्रियतममात्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भग-
वान् प्रियतम इति भगवतैवाभिहितम्

तेषां सततशुक्लाणां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते इति ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्वा स्वयस्त्वनन्ययेति च ।

भक्तियु निरतिशयानन्दप्रियानन्यप्रयोजनसकलेश्वरवैलक्षण्य-
वज्रज्ञानविशेष एव तत्सिद्धिस्तु विवेकादिभ्यो भवतीति वाक्यका-
रणेण तत्तन्निर्विकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणवसादानुद्-
र्घ्यैः सम्भवाभिर्वचनान्तेति । तच्च विवेको नामादृष्टादृष्टात्
सत्त्वशुद्धिः अथ निर्वचनम् आहारशुद्धेः सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्ध्या
भुवा स्मृतिरिति । विमोकः कामानभिख्यङ्गः ज्ञान उपधीतेति
निर्वचनम् । पुनः पुनः संशीलनमभ्यासः निर्वचनञ्च स्मार्त्तमुदा-
हृतं भाव्यकारेण सदा तद्भावभाविता इति । शैतस्मार्त्तकर्षा-
नुष्ठानं श्रुतिः क्रिया क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति निर्व-
चनम् । सत्यार्जवदयादानादीनि कल्याणानि सत्येन स्वयत्
इत्यादिनिर्वचनम् दैन्यविपर्ययोऽनवसादः नाथमात्मा वल-
हीनेन स्वयत् इति निर्वचनम् । तद्विपर्ययज्ञा तुष्टिरनुद्घर्षः
ज्ञानो दान इति निर्वचनम् । तदेवमेवंविधनियमविशेषम-
मासादितपुरुषोत्तमप्रसादविश्वस्तमः स्नातस्व अथन्यप्रयोज-

नामवरतनिरतिश्चप्रियवदात्मप्रत्ययावभासतापन्नध्यानरूपया
भत्ता पुरुषोत्तमपदं लभ्यत इति सिद्धम् । तदुक्तं यामुनेन
उभयपरिकर्मात्स्नान्तलैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्य इति
ज्ञानकर्षयोगसंस्कृतान्तःकरणस्येत्यर्थः ।

किं पुनर्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यपेक्षायां लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य
यत इति । जन्मादिति सृष्टिस्थितिप्रलयं तद्गुणसंविज्ञानो बह्व-
ब्रह्मोद्भिः अस्याचिन्त्यविधिरचनारच्यस्य नियतदेशकालभोग-
ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तचेत्रज्ञमिन्द्रस्य जगतः यतो यस्मात् सर्वस्य-
रात् निखिलहेयप्रत्यगीकस्वरूपात् सत्यसंकल्पाद्यनवधिकाति-
शयासंख्येयकल्याणगुणात् सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः पुंसः सृष्टिस्थिति-
प्रलयाः प्रवर्तन्त इति सूचार्थः ।

इत्यभूते ब्रह्मणि किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां शास्त्रमेव
प्रमाणमित्युक्तं शास्त्रयोनित्वादिति शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं
यस्य तच्छास्त्रयोनि तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्ब्रह्मज्ञानकारणात्म-
ज्ञानकारणत्वात् शास्त्रस्य तद्योनित्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । न च
ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगम्यत्वं शङ्कितुं शक्यमतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य
तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः नापि महार्णवादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्
घटवत् इत्यनुमानस्य पूतिकुम्भाण्डायमानत्वात् तल्लक्षणं ब्रह्म
यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यं प्रतिपादयतीति स्थितम् ।

यद्यपि ब्रह्म प्रमाणान्तरगोचरतां नावतरति तथापि
प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावे सिद्धरूपं ब्रह्म न शास्त्रं प्रतिपाद-
यितुं प्रभवतीति एतत्पर्यन्तयोगपरिहाराद्योक्तं तन्नु समन्व-

यादिति । तुल्यः प्रसक्ताशङ्काव्यावृत्त्यर्थः तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं
ब्रह्मणः सम्भवत्येव कुतः समन्वयात् परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्म-
णोऽभिधेयतयान्वयादित्यर्थः । न च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्यतरवि-
रहिणः प्रयोजनशून्यत्वं स्वरूपपरेष्वपि पुत्रस्ये जातः नायं सर्प
इत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टमेवेति न कि-
ञ्चिदनुपपन्नम् । दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितं विस्तरस्वाकरादेवावग-
न्तव्य इति विस्तरभीरुणोदास्यत इति सर्वमनाकुलम् ।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे रामानुजदर्शनम् ।

तदेतद्रामानुजमतं जीवाणुत्वदासत्त्ववेदापौरुषेयत्वसिद्धार्थ-
बोधकत्वस्ततः प्रमाणत्वप्रमाणत्रित्वाच्चरात्रोपजीव्यत्वप्रपञ्चभेद-
सत्यत्वादिसाम्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपञ्चवचकीकारेण
क्षपणकपक्षनिक्षिप्तमित्युपेक्षमाणः स आत्मा तत्त्वमसीत्यादेर्वेदा-
न्तवाक्यजातस्य भङ्गान्तरेणार्थान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसा-
विवरणव्याजेनानन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थितः । तस्मत्ते हि
द्विविधं तत्त्वं स्तुतम्नास्तुतम्भेदात् । तदुक्तं तत्त्वविवेके

स्तुतम्भस्तुतम्भश्च द्विविधं तत्त्वमित्येते ।

स्तुतम्भो भगवान् विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसङ्गुण इति ॥

ननु सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्मतत्त्वमिति प्र-
तिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसङ्गुणत्वं तस्य कथ्यत
इति चेन्नैवं भेदप्रमाणकब्रह्मप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र प्रामा-
ण्यानुपपत्तेः तद्याहि प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्विज्ञमिति नील-

यमाणाः सत्कारभाजो भवेयुः प्रत्युत सर्वानर्घभाजनं भवन्ति ।
यः स्वस्यात्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षञ्च कथयति स स्तुत्यः
प्रीतः स्वावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति । तदाह

घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनः ।

ददत्यखिलमिष्टञ्च स्वगुणोत्कर्षवादिनामिति ॥

एवञ्च परमेश्वराभेददृष्ट्या विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य मृगतृष्णिकास-
मत्वाभिधानं विपुलकदलीफललिप्सया जिह्वाच्छेदनमनुहरति
एतादृशविष्णुविद्वेषणादन्धतमसप्रवेशप्रसङ्गात् । तदेतत् प्रति-
पादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्यनिर्णये

अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णोर्द्वेषो विवर्द्धितः ।

तमख्ये पातयति दैत्यान्ख्ये विनिश्चयादिति ॥

सा च सेवा अङ्कननामकरणभजनभेदास्त्रिविधा । तत्राङ्कनं
नारायणायुधादीनां तद्रूपस्मरणार्थमपेक्षितार्थसिद्ध्यर्थञ्च । तथा
च ब्राह्मणसंहितापरिशिष्टम्

चक्रं विभर्ति पुरुषोऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।

संयाति नाकं दुरितावधूय विशन्ति यद्यतथो वीतरागाः ।

देवासो येन विधत्ते वाङ्मना सुदर्शनेन प्रयातास्तमायन् ।

येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तदहन्ति ।

तद्विष्णोः परमं पदं येन गच्छन्ति साङ्किताः ।

उरुक्रमस्य चिक्रैरङ्किता लोके सुभगा भवाम रति ।

अतस्तत्तुल्यतदासौ अश्रुते श्रिताश्च दददन्तस्तत् समाशतेति
तैत्तिरीयकोपनिषत् । खानविशेषस्याप्रेक्ष्यराशे दर्शितः

दक्षिणे तु करे विप्रो बिभृयाद् सुदर्शनम् ।

सद्येन ब्रह्मं बिभृयादिति ब्रह्मविदे, विदुरिति ॥

अन्यत्र चक्रधारणे मन्त्रविशेषश्च दर्शितः

सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्य्यसमप्रभ ।

अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥

तं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।

नमितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते इति ॥

नामकरणं पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्ना-
मानुस्मरणार्थम् । भजनं दशविधं वाचा सत्यं हितं प्रियं स्ना-
ध्यायः कायेन दानं परिचाणं परिरक्षणं मनसा दया स्मृष्टा
श्रद्धा चेति । अथैकैकं निष्पाद्य नारायणे समर्पणं भजनम् ।

तदुक्तम्

अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तदिति ।

एवं ज्ञेयत्वादिनापि भेदोऽनुमातव्यः तथा श्रुत्यापि भेदो
ऽवगन्तव्यः सत्यमेतमनुविश्वे मदन्निरातिं देवस्य गृणतोमघोनः
सत्याघो अस्य महिमागृणे ब्रवोद्यज्ञेषु विप्रराज्ये सत्य आत्मा
सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा मयि वारुण्यो मयि वा-
रुण्यो मयि वारुण्य इति मोक्षानन्दभेदप्रतिपादकश्रुतिभ्यः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम सामर्थ्यमागताः ।

सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रसूये न व्ययन्ति च ॥

अनन्तापारवर्जं प्रभुकरणावशिष्टितत्वाच्चेत्यादिभ्यश्च । न च
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्यं

सम्युज्ज ब्राह्मणं भक्त्वा प्रहृष्टोऽपि ब्राह्मणो भवेदिति वत् वृंहितो
भवतीत्यर्थपरत्वात् । ननु

प्रपञ्चो यदि वर्त्तेत निवर्त्तेत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥

इति वचनात् द्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत् सत्यं भावमन-
भिसन्मायाभिधानात् तथा हि यद्ययमुत्पद्येत तर्हि निवर्त्तेत न
संशयः । तस्मादनादिरेवायं प्रकृत्यः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः । न
चायमविद्यमानः मायामात्रत्वात्मायेति भगवदिच्छोच्यते ।

महामायेत्यविद्येति निघतिर्माहतीति च ।

प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छानक्तं कथ्यते ॥

प्रकृतिः प्रकृत्यकरणादासना वासयेद्यतः ।

अ इत्युक्ते हरिस्तस्य मायाऽविद्येति संज्ञिता ॥

मायेत्युक्ता प्रकृतत्वात् प्रकृते हि मयाभिधा ।

विष्णोः प्रकृतिरेवैका ब्रह्मैरेतैर्हदीर्यते ॥

प्रकृतिरूपो हि हरिः सा च खानन्दलक्षणा ॥

इत्यादिवचननिश्चयप्रामाण्यवसात् सैव प्रज्ञा मानवाणकर्त्री च
यस्य तस्माद्यामात्रं ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्रक्षितत्वाच्च न
द्वैतं भ्रान्तिकल्पितं न होसरे सर्वस्य भ्रान्तिः सञ्जायति विज्ञे-
यादर्शननिबन्धनत्वाद्भ्रान्तेः तर्हि तद्व्यपदेशः कथमित्यत्रोत्तरं
अद्वैतं परमार्थत इति परमार्थत इति परमार्थापेक्षया तेन
सर्वस्यानुत्तमस्य विष्णुत्वस्य समान्यधिकतमत्वमनुक्तं भवति ।
तस्याच परमा श्रुतिः

जीवेयरभिदा चैव जडेयरभिदा तथा ।
जीवभेदो मियसैव जडजीवभिदा तथा ॥
मियस जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।
सोऽयं सत्योऽप्यनादिस्य सादिसेवाप्रमात्रयात् ॥
न च नात्रं प्रयात्येव न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ।
कल्पितसेखिवर्त्तत न चासौ विनिवर्त्तते ॥
दैतं न विद्यत इति तस्माद्भ्रान्तिनां मतम् ।
मतं हि भ्रान्तिनामेतन्मितं चातं हि विष्णुना ॥
तस्मान्मात्रमिति मोक्षं परमो हरिरेव नित्यादि ॥
तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं सर्वानमानाम् । एतदेवा-
भियन्मायाभिहितं भगवता

दाविमौ पुरुषौ लोके चरन्त्याचर एव च ।
चरः सर्वोऽपि भूतानि कूटलोऽचर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्तन्यः परमात्मोद्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविष्ट विभर्त्स्व्यथ ईश्वरः ॥
यस्मात् चरन्तीतोऽहमचरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
यो मामेवमचक्षूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥
इति गुह्यतमं ब्राह्ममिदमुक्तं मयानघ ।
एतदुक्ता बुद्धिमान् स्थात् कृतकृत्यश्च भारतेति ॥

महावराहोऽपि ।

मुख्यं सर्वविदानां तात्पर्यं शीघ्रतः परे ।

उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरमिति ॥

युक्तञ्च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महातात्पर्यम् । मोक्षो हि सर्वपु-
त्रार्थोत्तमः धर्मार्थकामास्तनित्याः मोक्ष एव नित्यः तस्मान्नित्यं
तदर्थाय यतेत मतिमान्नर इति भास्ववेद्यश्रुतेः । मोक्षश्च विष्णु-
प्रसादमन्तरेण न लभ्यते । यस्य प्रसादात् परमा यत् स्वरूपात्
तस्मात् संसारात्मुच्यते नावरेसुरानाराधयन्तोऽसौ परमो वि-
श्वेश्वो मुमुक्षुभिः कर्मपात्रादमुष्मादिति नारायणश्रुतेः ।

तस्मिन् प्रसवे किमिहास्त्यलभ्यं

सर्वार्थकामैरलमल्पकाक्षे ।

समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तात्

निःसंशयं मुक्तिफलं प्रयात

इति विष्णुपुराणोक्तेः । प्रसादश्च मुषोत्कर्षज्ञानादेव नाभेद-
ज्ञानादित्युक्तम् । न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः श्रुति
तात्पर्यापरिज्ञानविजृम्भणात् ।

आह नित्यपरोक्षस्तु तच्छब्दो ह्यविशेषितः ।

संशब्दस्यापरोक्षार्थं तयोरेक्यं कथं भवेत् ॥

आदित्योद्युप इतिवत् सादृश्यार्था तु वा श्रुतिरिति ।

तथाच परमा श्रुतिः

जीवस्य परमैश्वर्यस्य बुद्धिबालूपमेव वा ।

एकस्याननिवेशो वा यत्किञ्चायमपेक्ष्य वा ॥

न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः ।

स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पतपारतन्त्र्ये विरूपतेति ॥

अथवा तत्त्वमसीत्यत्र स एवात्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वात् अत-
त्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्रहितत्वादित्येकत्वमतिशयेन निराकृ-
तम् । तदाह

अतत्त्वमिति वा च्छेदस्तेनैक्यं सुनिराकृतमिति ।

तस्मात् दृष्टान्तनवकोऽपि स यथा शकुनिः सूत्रेण बद्ध इत्या-
दिना भेद एव दृष्टान्ताभिधानाय अयमभेदोपदेश इति
तत्त्ववादरहस्यम् । तथाच महोपनिषत्

यथा पक्षी च सूत्रश्च नानावृत्तरसा यथा ।

यथा नद्यः समुद्राश्च शृङ्गोदलवणे यथा ॥

चोरापहार्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि ।

तथा जीवेश्वरौ भिक्षौ सर्वदेव विलक्षणौ ॥

तथापि सूक्ष्मरूपत्वाच्च जीवात् परमो हरिः ।

भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन् ॥

वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथेति ।

ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरचरणात् चराः ।

सक्षीरचरदेहत्वादचरातः परो हरिः ॥

स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः ।

निःसोमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदेवता इति ॥

विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः ।

निर्दुःखानन्दभुञ्जित्यं तत्त्वमीपे स मोदते ॥

मुक्तानाञ्चाश्रयो विष्णुरधिकाधिपतिस्तथा ।

तदज्ञा एव ते सर्वे सर्वदेव स ईश्वर इति च ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते न तु सर्वमिथ्यात्वेन । न हि सत्ताज्ञानेन मिथ्याज्ञानं सम्भवति यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रामो ज्ञातः अज्ञात इत्येवमादिष्यपदेशो दृष्ट एव । यथा च कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति । अन्यथा सौत्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्पुण्यं विज्ञातमित्यत्र एकपिण्डब्रह्मैव दृष्ट्या प्रसज्येयातां मृदा विज्ञातयेत्येतावतैव वाक्यस्य पूर्णत्वात् । न च वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतत् कार्यस्य मिथ्यात्वमाचष्टे इत्येष्टव्यं वाच्यारम्भणं विकारो यस्य तत् अविद्यतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादिकमित्येतदचनं सत्यमिति तथ्यस्य स्वीकारात् । अपरथा नामधेयमेवेति शब्दयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अतो न कुचापि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः । किञ्च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं तथ्यमतथ्यं वा । प्रथमे सत्याद्वैतभङ्गप्रसङ्गः चरमे प्रपञ्चसत्यत्वापातः । नन्वनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवदयमपि नित्यसमजातिभेदः स्यात् । तदुक्तं न्यायनिर्वाणवेधसा नित्यमनित्यभावादमित्ये नित्यलोपपत्तेर्नित्यसम इति । तार्किकरक्षायाञ्च

धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तिः ।

धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेदिति ॥

अस्याः संज्ञायाः उपलक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधविद्वा
अवधिमान्तरपरमकथनमेति । तस्मादसदुत्तरमेतदिति चेत्

अशिक्षितचासनमेतत् दुष्टत्वमूखानिरूपणात् । तद्विविधं साधारणमसाधारणञ्च तत्राद्यं स्वव्याघातकं द्वितीयं त्रिविधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्वञ्चेति । तत्र साधारणमसम्भावितमेव उक्तस्याद्येपस्य स्वात्मव्यापनानुपलम्भात् । एवमसाधारणमपि घटस्य नास्तितायां नास्तिताक्तावस्थितवत् प्रकृतेऽप्युपपत्तेः । ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नामत्तमिति चेत्तदेतत् सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकन्तु प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्यायत्वादित्यसममिति प्रपञ्चेन ।

तत्रायातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः तत्राद्यब्रह्मे मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थस्य स्वीक्रियते । अतः ब्रह्मे हेत्वर्थः तदुक्तं गार्हणे

अथातः ब्रह्मपूर्व्याणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।

प्रारभेत नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम् ॥

कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वान् कथमुत्तमता तयोः ।

एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् यथा ज्ञास्यामि तत्ततः ॥

एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः ।

ज्ञानान्तर्याधिकारे च मङ्गलार्थे तथैव च ॥

अथब्रह्मस्त्वतःशब्दे हेत्वर्थे समुदीरित इति ।

अतो नारायणप्रसादमन्तरेण न सोऽसौ लभ्यते प्रसादस्य ज्ञानमन्तरेण अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति सिद्धम् । जिज्ञास्यब्रह्मणे

सूक्ष्ममुक्तं जन्माद्यस्य यत इति । दृष्टिस्थित्यादि यतो भवति
तद्वद्भेति वाक्यार्थः । तथाच स्कान्दं वचः

उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिज्ञानमावृतिः ।

बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात् स हरिरेकराडिति ॥

यतो वा इमानीत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तत्र प्रमाणमप्युक्तं शास्त्र-
योगित्वादिति । नावेदविष्मनुते तं बृहन् तन्त्वौपनिषदमि-
त्यादिश्रुतिभ्यः तस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते । न चानुमानस्य
स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमस्ति । तदुक्तं कौर्मे

श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।

निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥

श्रुतिस्थितिसहायं यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् ।

प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्या विचारणेति ॥

शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे ।

ऋग्यजुःसामाथर्व्या च भारतं पाञ्चरात्रकम् ।

मूळरामायणञ्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥

यथानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् ।

अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवत्तमं तदिति ॥

तदनेनान्यस्यभ्यः शास्त्रार्थ इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तच्च
न तात्पर्यं किन्त्वदेत एव वेदवाक्यानां तात्पर्यमिति अदेतप्र-
त्याशा प्रतिष्ठिता अनुमानादीश्वरस्य सिद्धाभावेन तद्भेदस्यापि
ततः सिद्धाभावात् । तस्माच्च भेदानुवादकत्वमिति तत्परत्वमव-
गम्यते । अत एवोक्तम्

सदानमैकविज्ञेयं समतीतचराचरम् ।

नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाग्रेसरं ह्यमिति ॥

ब्राह्मणं तच्च प्रामाण्यमुपपादितं तत्तु समन्वयादिति समन्वय
उपक्रममादिलिङ्गम् उक्तं दृष्टव्यं हितायाम्

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इति ॥

एवं वेदान्ततात्पर्यवशात्तदेव ब्रह्म ब्राह्मणम्यमित्युक्तं भवति ।
दिङ्मात्रमत्र प्रादुर्भिं प्रिष्टमानन्दतीर्थमाख्ययाख्यानादौ द्रष्टव्यं
यन्मन्त्रमभिधायपरम्बत इति । एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन मध्यम-
न्दिरेण वाचोस्तृतीयावतारख्येन निरूपितमिति ।

प्रथमस्तु इगूमान् स्यात् द्वितीयो भीम एव च ।

पूर्वप्रश्नस्तृतीयस्तु भगवत्कार्यसाधक इति ॥

एतदेवामिमेत्य तच्च तच्च यन्मन्त्रमाप्ताविदं पद्यं लिख्यते

यस्य त्रीष्टुदितानि वेदवचने दिव्यानि रूपाख्यं

द्यौतद्वर्णितमित्यमेतदख्यं वेदस्य गर्भे महः ।

वाचो रामवचोवर्तं प्रथमकं दृष्टो द्वितीयं वपु-

र्मध्ये यस्य तृतीयमेतदमुना यन्मन्त्रः कृतः केशवे ॥

एतत्पद्यार्थस्तु बलिहारादपुलियाधि दर्शितं देवस्य भर्गः सहस्रो
यतो जनीत्यादिश्रुतिपर्यालोचनयावगम्यत इति । तस्मात्
सर्वस्य ब्राह्मणस्य विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं
निरवस्यम् ॥

इति सर्वदर्शनमङ्गले पूर्वप्रश्नदर्शनम् ।

तदेतद्वैष्णवमतं दासत्वादिपदवेदनीयं परतन्त्रदुःखावह-
त्वाच्च दुःखान्तादीप्तितास्तदमित्यरोचयमानाः पारमैश्वर्य-
कामयमानाः पराभिता मुक्ता न भवन्ति परतन्त्रत्वात् पारमे-
श्वर्यरहितत्वादस्मादादिवत् मुक्तात्मानश्च परमेश्वरगुणसम्बन्धिनः
पुरुषत्वे सति समस्तदुःखबीजविधुरत्वात् परमेश्वरवदित्याद्यनु-
मानं प्रमाणं प्रतिपद्यमानाः केचन माहेश्वराः परमपुरुषार्थ-
साधनपञ्चार्थप्रपञ्चनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयन्ते । तच्चेदमादि-
सूत्रम् अथातः पशुपतेः पाशुपतयोगविधिं व्याख्यास्याम इति ।
अस्यार्थः अत्रायमब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः । पूर्वप्रकृतश्च गुरुं प्रति
ग्रिथ्यस्य प्रश्नः । गुरुस्वरूपं गणकारितायां निरूपितम्

पञ्चकाख्यं विज्ञेया गणसैकजिकात्मकः ।

वेत्ता नवगणस्यास्य संस्कर्त्ता गुरुश्चात इति ॥

स्वाभा मत्ता उपायाश्च देशावस्थाविशुद्धयः ।

दीक्षाकारिविधान्यष्टौ पञ्चकास्त्रोषि वृत्तय इति ॥

तिस्रो वृत्तय इति प्रयोगात्वे त्रीणि वृत्तय इति शब्दस्य प्रयोगः ।

तत्र विधीयमानमुपायफलं स्वाभः ज्ञानतपोदेवनिवृत्त्यलङ्घिति-

शुद्धिभेदात् पञ्चविधः । तदाह हरदत्ताचार्यः ज्ञानं तपोऽथ

नित्यत्वं स्थितिः शुद्धिश्च पञ्चममिति । आत्माश्रितो दुष्टभावा-

मस्तः स मिथ्याज्ञानादिभेदात् पञ्चविधः । तदप्याह

मिथ्याज्ञानमधर्माश्च सक्तिर्हेतुस्तुतिस्तथा ।

पञ्चलमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेया विविक्तित इति ॥

साधकस्य शुद्धिर्हेतुस्तथाहः साधकस्योदिभेदात्पञ्चविधः । तदप्याह

वासचर्या जपो ध्यानं सदा रूद्रस्मृतिस्तथा ।

प्रतिपत्तिश्च स्वाभानामुपायाः पञ्च निश्चिता इति ॥

येनार्थानुसन्धानपूर्वकं ज्ञानतपोवृद्धी प्राप्नोति स देशो गुरुज-
नादिः । यदाह

गुरुर्जनो गुहादेशः श्रद्धानं रूद्र एव चेति ।

आलाभप्राप्तेरेकतमादौ यदवस्थानं सावस्था व्यक्तादिविशेषेण
विशिष्टा । तदुक्तम्

व्यक्ताव्यक्ताजपादानं निष्ठा चैव हि पञ्चममिति ।

मिथ्याज्ञानादीनामत्यन्तव्यपोहो विशुद्धिः । सा प्रतियोगि-
भेदात् पञ्चविधा । तदुक्तम्

अज्ञानस्याप्यसङ्गस्य हानिः सङ्गकरस्य च ।

च्युतिर्हानिः पशुलस्य शुद्धिः पञ्चविधा स्मृतेति ॥

दीक्षाकारिकञ्चकं चोक्तम्

द्रव्यं कालः क्रिया मूर्तिर्गुरुस्यैव हि पञ्चम इति ।

बलपञ्चकञ्च

गुरुभक्तिः प्रसादस्य मतेर्हृदयस्तथा ।

धर्मस्यैवाप्रसादस्य बलं पञ्चविधं स्मृतमिति ॥

पञ्चमलसङ्घूकरणार्थं मानामानविरोधिनाऽऽर्जनोपाया वृत्त-
यः भैक्षोत्सृष्टयथास्तथाभिधा इति । शेषमशेषमाकर एवा-
वगन्तव्यम् ।

अवाधप्रव्देन दुःखान्तस्य प्रतिपादनम् आध्यात्मिकादि-
दुःखव्यपोहप्रप्रार्थनास्तस्य पशुप्रव्देन कार्यस्य परतत्त्ववचन-

त्वान्तस्य पतिशब्देन कारणस्त्वयः पतिरीशितेति जगत्कारणी-
भूयैववचनत्वान्तस्य । योगविधौ तु प्रसिद्धौ । तत्र दुःखान्तो
द्विविधः अनात्मकः सात्मकश्चेति तत्रानात्मकः सर्वदुःखाना-
मत्यन्तोच्छेदरूपः सात्मकस्तु दृक्क्रियाशक्तिलक्षणमैश्वर्यम् ।
तत्र दृक्शक्तिरेकापि विषयभेदात् पञ्चविधोपचर्यते दर्शनं
श्रवणं मननं विज्ञानं सर्वशतलक्षेति । तत्र सूक्ष्मवद्विषयविप्र-
कृष्टाशेषाक्षुष्यश्रादिविषयं ज्ञानं दर्शनम् । अशेषशब्दविषयं
सिद्धिज्ञानं श्रवणम् । समस्तचिन्ताविषयं सिद्धिज्ञानं मननम् ।
निरवशेषशक्तविषयं ग्रन्थतोऽर्थतश्च सिद्धिज्ञानं विज्ञानम् ।
उक्तानुक्तशेषार्थेषु समासविस्तरविभागविशेषतश्च तत्त्वव्याप्तस-
दोदितसिद्धिज्ञानं सर्वशतलक्षं इत्येषा धोषशक्तिः । क्रियाशक्ति-
रेकापि चिविधोपचर्यते मनोजविलं कामरूपितं विक्रमणध-
र्मीलक्षेति । तत्र निरतिशयशोषकारित्वं मनोजविलं । कर्मा-
दिनिरपेक्षस्य स्वेच्छैवानन्तसलक्षणविलक्षणस्वरूपकरणाधिष्ठा-
तृत्वं कामरूपितम् । उपसंहृतकरणस्यापि निरतिशयैश्वर्यस-
म्बन्धित्वं विक्रमणधर्मीलमित्येषा क्रियाशक्तिः । यदस्मत्तन् सर्वं
कार्यं चिविधं विद्या कक्षा पशुषेति । तत्र पशुगणो विद्या सापि
द्विविधा । बोधाबोधस्वभावभेदात् बोधस्वभावा विवेकाविवेक-
प्रवृत्तिभेदात् द्विविधा तत्र या विवेकप्रवृत्तिः प्रमाणमात्र-
व्याख्या चित्तोत्पद्यते । चित्तेन हि सर्वः प्राणी वाङ्मार्थात्मक-
प्रकाशानुगृहीतं सामान्येन विवेचितमविवेचितद्वयैवेति चेत्तथो-
च्यते । पश्यन्धर्माधर्मिका पुनरबोधात्मिका विद्या स्वभावात्

येनोच्यते चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला सापि द्विविधा कार्याख्या कारणाख्या चेति । तत्र कार्याख्या दशविधा वृथ्याद्यादीनि पञ्च तत्त्वानि रूपादयः पञ्च गुणाश्चेति । कारणाख्या त्रयोदशविधा ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकम् अथवसायाभिमानसङ्ख्याभिधवृत्तिभेदात् बुद्धाहङ्कारमनोलक्षणमन्तःकरणत्रयश्चेति । पञ्चलसम्बन्धी पशुः सोऽपि द्विविधः साक्षनो निरञ्जनश्चेति । तत्र साक्षनः शरीरेन्द्रियसम्बन्धी निरञ्जनस्तु तद्रहितः । तत्प्रपञ्चस्तु पञ्चार्थभाष्यदीपिकादौ द्रष्टव्यः । समस्तसृष्टिसंहारानुपहकारि कारणं तस्यैकस्यापि गुणकर्मभेदापेक्षया विभाग उक्तः पतिः साद्य इत्यादिना । तत्र पतित्वं निरतिशयदृक्क्रियाशक्तिमत्त्वं तेनैश्वर्येण नित्यसम्बन्धित्वम् आद्यत्वमनागन्तुकैश्वर्यसम्बन्धित्वम् इत्यादर्शकारादिभिस्तोर्थकरैर्निरूपितम् ।

चित्तदारेणात्मेश्वरसम्बन्धो योगः स च द्विविधः क्रियालक्षणः क्रियोपरमलक्षणश्चेति । तत्र जयध्यानादिरूपः क्रियालक्षणः क्रियोपरमलक्षणस्तु संविज्ञत्यादिसंज्ञितः । धर्मार्थसाधकव्यापारो विधिः । स च द्विविधः प्रधानभूतो गुणभूतश्च तत्र प्रधानभूतः साक्षाद्वर्ततेतुः चर्या । सा द्विविधा व्रतं द्वाराणि चेति । तत्र भस्मस्नानशय्योपहारजपप्रदक्षिणानि व्रतम् । तदुक्तम् भगवता नकुलीशेन भस्मना त्रिषवणं स्नायीत भस्म नि व्रथीतेति । अन्नोपहारो निवमः स च षडङ्गः । तदुक्तं सूत्रकारेण वसितगीतमृत्युञ्जद्वारमस्कारमथषडङ्गोपहारेण उ-

पतिष्टेतेति । तत्र हसितं नाम कण्ठोष्ठपुटविस्फुर्जनपुरःसरम-
 हहहेत्यह्वासः । गीतं गान्धर्वशास्त्रसमयानुसारेण महेश्वरस-
 मन्विगुणधर्मादिनिमित्तानां चिन्तनम् । नृत्यमपि गान्धर्वा-
 स्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामुत्पेयणादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं
 भावाभावसमेतञ्च प्रयोक्तव्यम् । ऊडुक्कारो नाम जिह्वातालुसं-
 योगासिष्याद्यमानः पुष्पो वृषणादसकृशो नादः । ऊडुगिति
 ब्रह्माणुकारो वषडितिवत् । यत्र लौकिका भवन्ति तत्रैतत् सर्वं
 गूढं प्रयोक्तव्यम् । श्रिष्टं प्रसिद्धम् । द्वाराणि तु क्रायनस्यन्द-
 नमन्दनशृङ्गारणावितत्करणवितङ्गावणानि । तत्रासुप्तस्यैव
 सुप्तसिङ्गवद्दर्शनं क्रायनम् । वाय्वभिभूतस्यैव शरीरावयवानां
 स्यन्दनं कम्पनम् । उपहतपादेन्द्रियस्यैव गमनं मन्दनम् । रूप-
 यौवनसम्पत्तां कामिनीमवलोक्यात्मानं कामुकमिव धैर्विलासैः
 प्रदर्शयति तत् शृङ्गारणम् । कार्याकार्यविवेकविकलस्यैव लो-
 कनिन्दितकर्षकरणमवितत्करणम् । व्याहतापार्थकादिब्रह्मो-
 चारणमवितङ्गावणमिति । गुह्यभूतस्तु चर्या अनुयाहकोऽनुज्ञा-
 नादिः भैषोष्णिष्टादिनिर्दिष्टा योग्यताप्रत्ययनिवृत्त्यर्थः । तद-
 युक्तं सूत्रकारेण अनुज्ञाननिर्णायसिङ्गधारीति ॥ तत्र समाधेो
 नाम धर्म्ममात्राभिधानं तच्च प्रथमसूत्र एव कृतम् । पञ्चानां
 पदार्थानां प्रमादतः पञ्चाभिधानं विस्तरः । स खलु राशो-
 करमाद्ये द्रष्टव्यः । एतेषां यथासम्भवं सङ्गणतोऽसङ्करेषाभि-
 धानं विभागः स तु विहितशास्त्रान्तरेभ्योऽभीषां गुणातिशयेन
 कथं विभेदः । तथा हि चान्यत्र दुःखनिवृत्तिरेव दुःखान्तः

इह तु पारमेश्वर्यप्राप्तिश्च । अन्यचाभूत्वा भावि कार्यमिह तु
नित्यं पश्चादि । अन्यत्र सापेक्षं कारणं इह तु निरपेक्षो भग-
वानेव । अन्यत्र कैवल्यादिफलको योगः इह तु पारमेश्वर्य-
दुःखान्तफलकः । अन्यत्र पुनरावृत्तिः स्वर्गादिः इह पुनर-
पुनरावृत्तिरूपः सामीप्यादिफलकः ।

ननु महदेतदिन्द्रजालं यन्निरपेक्षं परमेश्वरकारणमिति
तथात्वे कर्मवैफल्यं सर्वकार्याणां समसमयसमुत्पादयेति दोष-
द्वयं प्रादुःभ्यात् । मैवं मन्येथाः व्यधिकरणत्वात् । यदि निर-
पेक्षस्य भगवतः कारणत्वं स्यात्तर्हि कर्मणो वैफल्ये किमायातम् ।
प्रयोजनाभाव इति चेत् कस्य प्रयोजनाभावः । कर्मवैफल्ये का-
रणं किं कर्मिणः किंवा भगवतः । नाद्यः ईश्वरेच्छानुगृहीतस्य
कर्मणः सफलत्वोपपत्तेः तदनुगृहीतस्य यथातिप्रभृतिकर्मवत्
कदाचित् निष्फलत्वसम्भवाच्च । न चैतावता कर्मस्वप्रवृत्तिः कर्म-
कादिवदुपपत्तेः । ईश्वरेच्छायत्तत्वाच्च पशूनां प्रवृत्तेः । नापि
द्वितीयः परमेश्वरस्य पर्याप्तकामत्वेन कर्मसाध्यप्रयोजनापेक्षाया
अभावात् । यदुक्तं समसमयसमुत्पाद इति तदप्ययुक्तम् अचि-
न्त्यशक्तिकस्य परमेश्वरस्येच्छानुविधायिन्या अव्याहतक्रियाशक्त्या
कार्यकारित्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं सम्प्रदायविद्भिः

कर्मादिनिरपेक्षस्तु स्वेच्छाकारी यतो ह्ययम् ।

ततः कारणतः ज्ञात्ते सर्वकारणकारणमिति ॥

ननु दर्शनान्तरेऽपीश्वरज्ञानाद्योचो सम्भव एवेति कुतोऽस्य
विशेष इति चेन्मैवं वादीः विकल्पानुपपत्तेः किमीश्वरविषय-

ज्ञानमात्रं निर्वाणकारणं किं वा साक्षात्कारः अथवा यथाव-
त्तत्त्वनिश्चयः । नाद्यैः शास्त्रमन्तरेणापि प्राकृतजनवद्देवानाम-
धिपो महादेव इति ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण मोक्षविद्भौ शास्त्रा-
भ्यासवैफल्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः अनेकमलप्रचयोपचि-
तानां पिशितलोचनानां पशूनां परमेश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तेः ।
तृतीयेऽस्मात्प्रतापातः पाशुपतशास्त्रमन्तरेण यथावत्तत्त्वनिश्च-
यानुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्यैः

ज्ञानमात्रे यथा शास्त्रं साक्षाद्विदुस्तु दुर्लभा ।

पञ्चार्थादन्यतो नास्ति यथावत्तत्त्वनिश्चय इति ॥

तस्मात् पुरुषार्थकामैः पुरुषधारेयैः पञ्चार्थप्रतिपादनपरं
पाशुपतशास्त्रमाश्रयणीयम् ॥

इति सर्वदर्शनसङ्ग्रहे नकुलीनपाशुपतदर्शनम् ॥

तन्मिमं परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारणमिति पञ्च वैष-
म्यनैर्घृष्टदोषदूषितत्वात् प्रतिचिपन्तः केचन माहेश्वराः शैवा-
गमसिद्धान्तत्त्वं यथावदीक्षमाणाः कर्मादिमापेक्षः परमेश्वरः
कारणमिति पञ्च कञ्चीकुर्व्वाणाः पञ्चान्तरमुपचिपन्ति पतिप
शुपात्रभेदात् चयः पदार्था इति । तदुक्तं तन्मतत्वज्ञैः

चिपदार्थं चतुष्टयदं महातन्त्रं जगद्गुरुः ।

सूत्रेणैकेन संक्षिप्य ग्राह्यं विश्वरतः पुनरिति ॥

अस्यार्थः उक्तास्तयः पदार्था यस्मिन् यस्मिन् तन्निपदार्थं विद्या-

क्रियायोगचर्याख्यासुखारः पादा यस्मिन् तच्चतुश्चरणं महा-
तन्त्रमिति । तत्र पशूनामस्त्रतन्त्रत्वात् पाशानामचेतन्यात् तद्वि-
लक्षणस्य पत्युः प्रथममुद्देशः । चेतनत्वसाधर्म्यात् पशूनां तदा-
नन्तर्यम् । अविशिष्टानां पाशानामन्ते विनिवेश इति क्रमनि-
यमः दीक्षायाः परमपुरुषार्थहेतुत्वात्तस्याश्च पशुपाशेश्वरस्वरू-
पनिर्णयोपायभूतेन मन्त्रमन्त्रेश्वरादिमाहात्म्यनिश्चायकेन ज्ञा-
नेन विना निष्पादयितुमशक्यत्वात् तदवबोधकस्य विद्यापादस्य
प्राथम्यम् । अनेकविधसाङ्गदीक्षाविधिप्रदर्शकस्य क्रियापादस्य
तदानन्तर्यम् । योगेन विना नाभिमतप्राप्तिरिति साङ्गयोग-
ज्ञापकस्य योगपादस्य तदुत्तरत्वम् । विहिताचरणनिविद्धवर्ज-
नरूपां चर्यां विना योगोऽपि न निर्वहतीति तत्प्रतिपादकस्य
चर्यापादस्य चरमत्वमिति विवेकः । तत्र पतिपदार्थः शिवो
ऽभिमतः । मुक्तात्मनां विश्वेश्वरादीनाञ्च यद्यपि शिवत्वमस्ति
तथापि परमेश्वरपारतत्यात् स्वातन्त्र्यं नास्ति । ततश्च तदनु-
करणभुवनादीनां भावानां सन्निवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वमवग-
म्यते । तेन च कार्यत्वेनैषां बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमीयत इत्यनु-
मानवशात् परमेश्वरप्रसिद्धिरुपपद्यते ।

ननु देहस्यैव तावत्कार्यत्वमसिद्धं न हि कश्चित् केनचित्
कदाचित् देहः क्रियमाणो दृष्टश्चरः । सत्यं तथापि न केन-
चित् क्रियमाणत्वं देहस्य दृष्टमिति कर्तृदर्शनापह्नवे न युज्यते
तस्मानुमेयत्वेनाप्युपपत्तेः । देहादिकं कार्यं भवितुमर्हति स-
न्निवेशविशिष्टत्वात् विनश्यत्वाद्वा घटादिवत् तेन च कार्यत्वन

बुद्धिमातृपूर्वकत्वमनुमातुं सुकरमेव । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात्
घटवत् सदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं न यदेवं न तदेवं यथात्मादि ।
परमेश्वरानुमानप्रामाण्यसाधनानुमानमन्यत्राकारीत्युपरम्यते ।

अज्ञो जन्तुरनोशो ऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥

इति न्यायेन प्राणिन्युक्तकर्मानुपेक्षया परमेश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेः ।
न च स्वातन्त्र्यविहतिरिति वाच्यं करणापेक्षया कर्तुः स्वातन्त्र्य-
विहतेरनुपलब्धात् कोषाध्यक्षापेक्षस्य राज्ञः प्रसादादिना दा-
नवत् । यद्योक्तं सिद्धगुरुभिः

स्वातन्त्र्यस्याप्रयोज्यत्वं करणादिप्रयोज्यता ।

कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि न कर्माद्यनपेक्षतेति ॥

तथाच तत्तत्कर्माश्रयवशाद्भोगतत्साधनतदुपादानादिविशेषज्ञः
कर्त्ता अनुमानादिषिद्ध इति सिद्धम् । तदिदमुक्तं तत्र भव-
द्भिर्दृष्टव्यमितिभिः

इह भोग्यभोगसाधनतदुपादानादि यो विजानाति ।

तमृते भूतसहोदं पुंस्कर्माश्रयविपाकज्ञमिति ।

अन्यत्रापि ।

विवादाध्यासितं सर्व्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्व्वकम् ।

कार्यत्वादावयोः सिद्धं कार्यं लुब्धादिकं यथेति ॥

सर्व्वमात्मकत्वादेवाय सर्व्वज्ञत्वं सिद्धम् अज्ञस्य करणायत्नवात् ।

उक्तञ्च श्रीमन्नृगैः

सर्व्वज्ञः सर्व्वकर्तृत्वात् साधनाङ्गफलैः यः ।

यो यज्जानाति कुरुते स तदेवेति सुखितमिति ॥

अस्तु तर्हि स्वतन्त्र ईश्वरः कर्त्ता स तु तावदशरीरः घटादि-
कार्यस्य शरीरवता कुलाखादिना क्रियमानत्वदर्शनात् शरी-
रवत्त्वे चास्मदादिवदोश्वरः क्लेशयुक्तोऽसर्वज्ञः परिमितवृत्तिं
प्राप्नुयादिति चेन्नैवं मंस्थाः अशरीरस्याप्यात्मनः स्वशरीरस्य-
न्दादौ कर्तृत्वदर्शनादभ्युपगम्यापि ब्रूमहे शरीरवत्त्वेऽपि भगवतो
न प्रागुक्तदोषानुषङ्गः । परमेश्वरस्य हि मलकर्मोदिपाशजाला
सम्भवेन प्राप्तं शरीरं न भवति किन्तु ज्ञातं शक्तिरूपैरीशा-
नादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्मलकादिकल्पनायामीशानमलकस्य-
पुरुषवक्तो घोरहृदयो वामदेवगुह्यः सद्योजातपादः ईश्वर इति
प्रसिद्धा यथाक्रमानुपहतिरोभावादानलक्षण स्थितिलक्षणेन-
वलक्षण कृत्यपञ्चककारणं स्वेच्छामिर्भितं तच्छरीरं नचास्मात्
शरीरसदृशम् । तदुक्तं श्रीमद्भुगने

मलाद्यसम्भवाच्छक्तं वपुर्नैतादृशं प्रभोरिति ।

अन्यथापि

तद्वपुःपञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः ।

ईशतत्पुरुषाचोरवामाद्यैर्मलकादिमदिति ॥

ननु पञ्चवक्त्रस्त्रिपञ्चदन्तित्यादिना आगमेषु परमेश्वरस्य
मुख्यत एव शरीरेन्द्रियादियोगः श्रूयत इति चेत् सत्यं निरा-
कारे ध्यानपूजाद्यसम्भवेन भक्तानुपहकरणाद्य तत्तदाकारय-
त्वाविरोधान् । तदुक्तं श्रीमत्पौष्करे

बाधकस्य तु रक्षार्थं तस्य रूपमिदं स्मृतमिति ।

अन्यथापि

आकारवांस्तं निबन्धादुपाख्यो

नवस्वनाकारमुपैति बुद्धिरिति ।

कृत्यपक्षकं च प्रपञ्चितं भोजराजेन

पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावः ।

तद्वदनुपसकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्येति ॥

एतच्च कृत्यपक्षकं बुद्धाध्वविषये साक्षाच्छिवकर्तृकं कृष्णाध्व-
विषये लगन्नादिद्वारेणेति विवेकः । तदुक्तं श्रीमत्करणे
बुद्धेऽध्वनि शिवः कर्त्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽहिते प्रभोरिति ।

यवञ्च शिवशब्देन शिवलयोगिनां मन्त्रेश्वरमहेश्वरमुक्तात्मशि-
वानां सवाचकानां शिवत्वप्राप्तिसाधनेन दीक्षादिनोपायकला-
पेन सह पतिपदार्थे संपद्यः कृत इति बोद्धव्यम् । तदित्यं पति-
पदार्थो निरूपितः ।

सम्प्रति पञ्चपदार्थो निरूप्यते । अमणुत्तेजसादिपदवेदनीयो
जीवात्मा पञ्चः न तु चार्म्बाकादिवद्देहादिरूपः नान्यदृष्टं स्वर-
त्यन्य इति न्यायेन प्रतिसम्मानानुपपत्तेः । नापि नैयायिका-
दिवत् प्रकाशः अमवस्थाप्रसङ्गात् । तदुक्तम्

आत्मा यदि भवेत्कोयस्य माता भवेत् पर इति ।

पर आत्मा तदानीं स्यात् च परो यदि दृश्यत इति ।

न च जैनवदव्यापकः नापि बौद्धवत् क्षणिकः देहकासाभा-
मगवच्छिन्नत्वात् । तदुक्तम्

अमवच्छिन्नमज्ञात्वं वस्तु यद्देहकासादतः ।

तन्नित्यं विभु चेच्छमीत्यात्मनो विभुनित्येति ॥
नायदैतवादिनामिवैकः भोगप्रतिनिधयस्य पुरुषबलज्ञाप-
कस्य सम्भवात् । नापि साङ्ख्यानमिवाकर्त्ता पाञ्चजात्यापोहने
नित्यनिरतिशयदृक्क्रियारूपचैतन्यात्मकशिवलक्षणवशात् । तदुक्तं
श्रीमन्नृगेन्द्रे ।

पाशान्ते शिवताश्रुतेरिति ।

चैतन्यं दृक्क्रियारूपं तदस्यात्मनि सर्व्वदा ।

सर्व्वतश्च यतो मुक्तौ श्रूयते सर्व्वतो मुखमिति ॥

तत्त्वप्रकाशेऽपि

मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किञ्चित् तत्प्रसादतो मुक्ताः ।

सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रतनुरिति ।

पशुस्त्रिविधः विज्ञानाकल प्रलयाकल सकलभेदात् । तत्र
प्रथमो विज्ञानयोगसत्त्वामैर्भागेन वा कर्मक्षये सति कर्मक्षया-
र्थस्य कलादिभोगबन्धस्याभावात् केवलमलमाच्युक्तो विज्ञा-
नाकल इति व्यपदिश्यते । द्वितीयस्तु प्रलयेन कलादेरुपसंहा-
रात् मलकर्मयुक्तः प्रलयाकल इति व्यवह्रियते । तृतीयस्तु
मलमायाकर्मात्मकबन्धव्ययसहितः सकल इति संख्यते । तत्र
प्रथमो द्विप्रकारो भवति समाप्तकलुषासमाप्तकलुषभेदात् ।
तथाद्यान् कालव्यपरिपाकवतः पुरुषधौरेयान् अधिकारयो-
ग्यानुगुह्यज्ञानादिविद्येश्वराष्टपदं प्रापयति । तद्विद्येश्वराष्टकं
निर्दिष्टं ब्रह्मदेवतो

अनन्तश्चैव सत्त्वश्च तथैव च शिवोऽनमः ।

एकनेत्रस्तथैकद्वयस्यापि चिन्मूर्त्तिकः ।

श्रीकण्ठस्य त्रिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे ॥

अन्यान् सप्तकोटिसङ्ख्यातान् मन्त्राननुग्रहकरणान् विधत्ते ।

तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे

पञ्चवस्तिविधाः प्रोक्ता विज्ञानप्रलयकेवलौ सकलः ।

मलयुक्तस्तथाष्टौ मलकर्मायुतो द्वितीयः स्यात् ।

मलमायाकर्मायुतः सकलस्तेषु द्विधा भवेदाद्यः ।

आद्यः समाप्तकलुषोऽसमाप्तकलुषो द्वितीयः स्यात् ।

आद्याननुगृह्य शिवो विद्येश्वरे नियोजयत्यष्टौ ।

मन्त्रांश्च करोत्यपरान् ते प्रोक्ताः कोटयः सप्तेति ।

शेामश्रुनायभिहितं

विज्ञानाकलनामैको द्वितीयः प्रलयाकलः ।

द्वितीयः सकलः शास्त्रेऽनुपाह्वयस्त्रिविधो मतः ।

तथाष्टौ मलमात्रेण युक्तोऽन्ये मलकर्माभिः ।

कलादिभूमिपर्यन्ततत्त्वैस्तु सकलो युत इति ॥

प्रलयाकलोऽपि द्विविधः पक्षपाशद्वयः तद्विलक्षणश्च तत्र प्रथमो

मोक्षं प्राप्नोति द्वितीयस्तु पुर्व्यष्टकयुतः कर्मवशाज्ज्ञानाविधजन्म-

भारभवति । तदप्युक्तं तत्त्वप्रकाशे

प्रलयाकलेषु येषामपक्षमलकर्माणी भ्रजन्त्येते ।

पुर्व्यष्टकदेहयुता योगिषु निखिलास्तु कर्मवशादिति ।

पुर्व्यष्टकमपि तत्रैव निर्दिष्टम्

स्यात् पुर्व्यष्टकमन्तःकरणं धीः कर्म करणानीति ।

विष्टं चाघोरमिवाचार्येण पुर्यष्टकं नाम प्रतिपुरुषं
नियतः सर्गादारभ्य कल्पान्तं मोक्षान्तं वा स्थितः पृथिव्या-
दिकक्षापर्यन्तस्त्रिंशत्तत्त्वात्मकः सूक्ष्मो देहः । तथा चोक्तं तत्त्व-
संग्रहे ।

वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपन्नियतः कल्पान्तोऽयम् ।

पर्यटति कर्मवशाद्भुवनजदेहेत्ययञ्च सर्व्वेष्ट्विति ।

तथा चायमर्थः समपद्यत अन्तःकरणशब्देन मनोबुद्धिहृद्धारि-
त्तवाचिना अन्यान्यपि पुंसे भोगक्रियायामन्तरङ्गाणि कलाका-
लनियतिविद्यारागप्रकृतिगुणाख्यानि सप्त तत्त्वानि उपलक्ष्यन्ते
धीकर्मशब्देन ज्ञेयानि पञ्च भूतानि तत्करणानि च तन्मात्राणि
विवक्ष्यन्ते करणशब्देन ज्ञानकर्मेन्द्रियदशकं संगृह्यते ।

ननु श्रीमत्कालोत्तरे शब्दः स्वर्गस्तथा रूपं रसो गन्धश्च
पञ्चकम् । बुद्धिर्मनस्सहकारः पुर्यष्टकमुदाहृतमिति श्रूयते त-
त्कथमन्यथा कथ्यते । अद्भुतं अतएव च तच्चभवता रामकण्ठेन
तत् सूत्रं शक्तत्वरतया व्याख्यायित्यलमतिप्रपञ्चेन । तथापि
कथं पुनरस्य पुर्यष्टकत्वं भूततन्मात्रबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःक-
रणसंज्ञैः पञ्चभिर्वर्गैस्तत्करणेन प्रधानेन कलादिपञ्चककक्षु-
कात्मना वर्गेण चारम्भत्वादित्यविरोधः । तच्च पुर्यष्टकयुतान्
विशिष्टपुण्यसम्पन्नान् कांक्षिदनुगृह्य भुवनपतिलम्बन महेश्वरो-
ऽनन्तः प्रवृत्त इति । तदुक्तम्

कांक्षिदनुगृह्य वितरति भुवनपतित्वं महेश्वरस्तेषामिति ।

सकलोऽपि द्विविधः पञ्चकलुषापञ्चकलुषभेदात् । तन्नाशान

परमेश्वरस्तत्परिपाकपरिपाद्या तदनुगुणशक्तिपातेन मण्डल्या-
द्यष्टादशोत्तरशतं मन्त्रेश्वरपदं प्रापयति । तदुक्तम्

शेषा भवन्ति सकलाः कलादियोगादहर्मुखे काले ।

शतमष्टादश तेषां कुरुते स्वयमेव मन्त्रेश्वरान् ॥

तथाष्टौ मण्डलिनः क्रोधाद्यास्तत्समाश्च वीरेशः ।

श्रीकण्ठः शतद्वयाः शतमित्यष्टादशाभ्यधिकमिति ॥

तत्परिपाकाधिक्यनिरोधेन शक्त्युपसंहारेण दीक्षाकरणेन मो-
क्षप्रदो भवत्याचार्यमूर्त्तिमाख्याय परमेश्वरः । तदुक्तम्

परिपक्वमखानेतानुत्सादनशक्तिपातेन ।

योजयति परे तत्ते सदीक्षयाचार्यमूर्त्तिस्थ इति ॥

श्रीमन्मन्त्रेऽपि

पूर्वै व्यत्यासि तस्यापोः पाशजालमपोरुतीति ।

व्याहृतश्च नारायणकण्ठेन तत्सर्वं तत एवावधार्यम् अस्माभिस्तु

विस्तरमिवा न प्रसूयते । अपक्वकलुषान् बद्धान्पून् भोग-

भाजो विधत्ते परमेश्वरः कर्मवशात् । तदुक्तम्

बद्धान् शेषानपरान् विनियुक्ते भोगभुक्तये पुंसः ।

तत्कर्षणामनुगमादित्येवं कीर्त्तिताः पञ्च इति ॥

अथ पाशपदार्थः कथ्यते । पाशश्चतुर्विधः मलकर्ममाचारो-

धशक्तिभेदात् । ननु शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति कमा-

क्षितयम् । तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ज्ञानबोध्यपञ्चकं पाशा

इति पाशः पञ्चविधः कथ्यते तत्कर्तव्यं चतुर्विधं इति गण्यते ।

उच्यते । विन्दोर्मायात्मनः शिवतत्त्वपदवेदनोद्यस्य शिवपदमा-

प्रिलक्ष्यपरममत्तपेक्षया पात्रलेऽपि तद्योगस्य विशेषरादिपद-
प्राप्तिहेतुत्वेनापरमुक्तिनात् पात्रत्वेनानुपादानमित्यविरोधः ।

अतएवाक्तं तच्चप्रकाशे

पाशास्तुर्विधाः स्युरिति ।

श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि

प्रावृतीशौ बलं कर्म मायाकार्यस्तुर्विधम् ।

पात्रजालं समासेन धर्मानामैव कीर्त्तिता इति ॥

अस्यार्थः प्रावृषोति प्रकर्षेणाच्छादयत्यात्मनो दृक्क्रिये इति

प्रावृतिः ॥ स्वाभाविक्यशुचिर्मलः स च ईदृष्टे स्वातन्त्र्येणेति ईशः ।

तदुक्तम्

एको ज्ञानेकशक्ति दृक्क्रिययोश्चेदको मलः पुंसः ।

तुषतण्डुलवत् ज्ञेयस्यास्माश्रितकालिकावदेति ॥

बलं रोधशक्तिः अस्याः शिवशक्तेः पाशाधिष्ठानेन पुष्पतिरो-

धायकत्वादुपचारेण पात्रत्वम् । तदुक्तम्

तासामर्धं वरा शक्तिः सर्वानुयाहिका शिवा ।

धर्मानुवर्त्तनादेव पात्र इत्युपपत्त्येत इति ॥

क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म धर्माधर्मात्मकं बीजाकुरवत्

प्रवाहकूपेणानादि । यद्योक्तं श्रीमत्किरणे

यद्यनादिर्मलस्य कर्मात्मकमनादिकम् ।

यद्यनादिरयं सिद्धं वैशिष्ट्यं केन हेतुनेति ॥

मायया शक्तात्मना प्रलये सर्वे जगत् सृष्टौ यन्ति यातीति

माया । यद्योक्तं श्रीमत्सौरभे

वृत्तिरूपेण कार्योक्तिं तत्त्वोक्त्यानि महाचये ।

विकृतौ व्यक्तिमायाति साकार्येण कक्षादिनेति ॥

यद्यप्यत्र वज्र वक्तव्यमस्ति तथापि यन्त्रभूयस्त्वभ्यादुपरन्यते ।

तदित्यं पतिपशुपाशपदार्थास्तयः प्राद्विषयतः ।

पतिविषये तथाविद्या पशुः पाशश्च कारणम् ।

तन्निवृत्ताविति प्रोक्ताः पदार्थाः षट् समासतः

इत्यादिना प्रकारान्तरं ज्ञानरत्नावल्यादौ प्रसिद्धम् । सर्व्वं तत

हवावगन्तव्यमिति सर्व्वं समञ्जसम् ॥

इति सर्व्वदर्शनसङ्ग्रहे त्रैवदर्शनम् ॥

अत्रापेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुस्तोत्यपरितु-
ल्यन्ता मतान्तरमन्वियन्तः परमेश्वरेष्वावशादेव जगन्निर्माणं
परिच्युतः स्वसंवेदोपपत्त्यागमसिद्धप्रत्यगात्मतादात्म्ये ना-
नाविधमानमेयादिभेदाभेदश्चास्ति परमेश्वरोऽनन्यमुखप्रेक्षित-
लक्षणस्वातन्त्र्यभाक् स्वात्मदर्पणे भावात् प्रतिविम्बवद्भासय-
दिति भणन्तो वाद्याभ्यन्तरस्वर्याप्राणायामादिक्लेशप्रयासकला-
वैधुर्येण सर्व्वसुखमभिनयं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्धुपाय-
मभ्युपगच्छन्तः परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाज्ञास्त्वमभ्यस्यन्ति । त-
स्त्रेयतापि न्वरूपि परीक्षकैः

स्वत्वं वृत्तिविहृतिसर्व्वो दृष्टोक्त्युभे विमर्शिनौ ।

प्रकरणविवरणं पञ्चकमिति ज्ञात्वा प्रत्यभिज्ञायाः ॥

तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्

कथञ्चिदावाच महेश्वरः स्वा-

दास्यं जनस्यायुपकारमिच्छन् ।

समस्तसन्तत्समवाप्तिहेतुं

तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामीति ॥

कथञ्चिदिति परमेश्वराभिमुखरूपरक्षारविन्दयुगलसमाराध-
नेन परमेश्वरघटितेनैवेत्यर्थः आसाद्येति आ समन्तात् परि-
पूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभोग्यतां निर्गम्यतां गमयित्वा
तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधिकारो दर्शितः
अन्यथा प्रतारणमेव प्रसजेत् मायोत्पीर्णा अपि महाभावाधि-
कृता विष्णुविरिञ्चाद्या यदीयैश्वर्यलोभेनेश्वरीभूताः स भगवान-
नवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यं
दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्व्वं यथाभिलषितमिति दास्यः परमेश्व-
रस्वरूपस्वातन्त्र्यपात्रमित्यर्थः । जनब्रह्मेनाधिकारिविषयनिय-
माभावः प्रादर्शितव्यस्तथा होदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महा-
फलं भवति प्रधानस्यैव परमार्थफलत्वात् । तथोपदिष्टं त्रिवकुटौ
परमगुरुभिर्भगवत्सोमानन्दनाथपादैः

एकवारं प्रमाणेन ज्ञात्वादा गुरुवाक्यतः ।

ज्ञाते त्रिवले सर्व्वस्थे प्रतिपत्त्या कुटात्मना ॥

करणेन नास्ति कृत्यं कापि भावनया सकृत् ।

ज्ञाते सुवर्णे करणं भावना वा परित्यजेदिति ॥

अपिब्रह्मेन स्वात्मनस्तदभिज्ञतामाविष्कुर्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि
परार्थव्यवहृतिरित्यप्रयोजनान्तरावकाशस्य पराकृतः । परार्थस्य

प्रयोजनं भवत्येव तत्तत्प्रयोजनात् न ह्ययं देवशापः स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति । अतएवोक्तमनुपादेन यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनमिति । उपशब्दः सामीप्यार्थः तेन जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् अतएवाह समस्तेति परमेश्वरतात्त्राभा हि सर्वाः सम्पदस्तन्निष्ठान्दमन्यः सम्पत्ता एव रीतिशालसत्ताभा रत्नसम्पद इव । एवं परमेश्वरतात्त्राभा किमन्यत् प्रार्थनीयम् । तदुक्तमुत्पत्त्याचार्यैः

भक्तिसत्त्वोसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम् ।

एतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितमिति ॥

इत्थं षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम् । बहुव्रीहपक्षे तूपायः समस्तस्य वाङ्माभ्यन्तरस्य नित्यसुखादेर्यां सम्पत्सिद्धिः तत्तात्त्वप्रकाशः तस्याः सम्पन्नवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभिज्ञायाः हेतुः सा तथोक्ता । तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतिमाभिमुख्येन ज्ञानम् । लोके हि स एवायं चैव इति प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धान्तमानुमानादिपरिज्ञातपरिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽहमिति । तामेतां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि उपपत्तिः सम्भवः सम्भवतीति तत्समर्थाचरणेन प्रयोजनव्यापारेण सत्यादयामीत्यर्थः । यदीश्वरस्यभाव एवात्मा प्रकाशते तर्हि किमेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रयासेनेति चेत् तत्तात्त्वसमाधिः स्वप्रकाशतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि मायावशात् भागेन प्रका-

ज्ञाने पूर्णतावभाषसिद्धये दृक्क्रियात्मकशक्त्याविष्करणेन प्रत्य-
भिज्ञा प्रदर्श्यते । तथा च प्रयोगः अथमात्मा परमेश्वरो भवि-
तुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् यो यावति ज्ञाता कर्त्ता च
स तावतीश्वरः प्रसिद्धेश्वरवत् राजवद्वा । आत्मा च विश्वज्ञाता
कर्त्ता च तस्मादीश्वरोऽयमिति अवयवपञ्चकस्याश्रयणं माया-
वादेन नैयायिकमतस्य कवीकारात् । तदुक्तमुदयाकरसूनुना
कर्त्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे ।
अजडात्मा निषेधंवा सिद्धिं वा विदधीत कः ॥
किन्तु मोक्षवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते ।
शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥

तथा हि ।

सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ।
ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम् ॥
तच्च ज्ञानं स्तुतः सिद्धं क्रिया काश्चाश्रिता सती ।
परैरप्युपलक्ष्येत तथान्यज्ज्ञानमुच्यत इति ॥
या चैषां प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता ।
अक्रमानन्दचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वर इति च ॥

सोमानन्दनाथपादैरपि

सदा श्रिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति सदात्मना इत्यादि
ज्ञानाधिकारपरिचमात्तावपि
तदैक्षेण विना नास्ति संविदां लोकप्रवृद्धि
प्रकाशैक्यान्तदेकत्वं मातैकः न इति स्मित

स एवार्थश्चक्षुर्लेन निचयेन महेश्वरः ।

विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये चत इति ॥

वितृतं चाभिनवगुणार्थैः । तमेव भाग्यमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुत्या च प्रकाशचिद्रूपमहिमा
सर्वस्य भावजातस्य भावकालमभ्युपेयते ततश्च विषयप्रकाशस्य
नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः । वस्तुतस्तु
देवकासाकारसङ्कोचवैकल्यादभेद एव स एव चैतन्यरूपः
प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते तथाच पठितं शिवसूत्रेषु चैतन्यमात्मेति ।
तस्य चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शलमनन्योन्मुखत्वमानन्दकघनत्वं
माहेश्वर्यमिति पर्यायः स एव ह्ययं भावात्मा विमर्शः शुद्धे
पारमार्थिकौ ज्ञानक्रिये तच्च प्रकाशरूपता ज्ञानं स्वतो जग-
च्चिर्माहृतं क्रिया । तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे

एष ज्ञानन्दश्चित्तादेवमाभासयत्यमून् ।

भावानिष्ठावशादेवा क्रिया निर्वाहतास्य सेति ॥

उपसंहारेऽपि ।

इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना ।

निष्ठावोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृता क्रियेति ॥

तस्मिन् सतीदमस्तीति कार्यकारणतापि या ।

साध्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते

इति न्यायेन चतो जडस्य न कारणता न वा अनीश्वरस्य चेत-
नस्यापि तस्यात्मेन तेन जगद्गतजगत्स्थित्यादिभावविकारतत्त-
द्भेदक्रियावहकरूपेण सातुमिच्छोः स्वतन्त्रस्य भगवतो महे-

श्रुत्येवैवोत्तरोत्तरमुच्छ्रयभावा क्रिया विवर्तकत्वं बोध्यत
इति । इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं
निर्दिष्टः

योगिनामपि मृदीजे विनैवेच्छावशेन यत् ।

घटादि जायते तत्तत् स्त्रिरस्त्रार्थक्रियाकरमिति ॥

अदि घटादिकं प्रति मृदाद्येव परमार्थतः कारणं स्थापयितुं कथं
योगीच्छामात्रेण घटादिजन्यत्वात् । अथोच्येत अन्य एव मृदी-
जादिजन्या घटादुरादयो योगीच्छाजन्यास्तस्या एवेति तत्रापि
बोध्यसे सामयीभेदान्तावत् कार्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम् । ये
तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी लिङ्गस्या
परमाणून् व्यापारयन् सङ्गच्छतीति तेऽपि बोधनीयाः । अदि
परिदृष्टकार्यकारणभावविपर्ययो न सभ्येत तर्हि घटे मृद-
पञ्चकादि देहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्येत तथा च योगी-
च्छासमनन्तरवत्त्वात् घटदेहादिसम्भवो दुःसमर्थ एव स्थात्
चेतन एव तु तथा भाति भगवान् भूरिभगो महादेवो निव-
त्यनुवर्तमानोऽङ्गनघनतरस्तातम्य इति पक्षे न काचिदनुपपत्तिः ।
अतएवोक्तं वसुगुप्ताचार्यैः

निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चिन्ममस्मै कलासाध्याय प्रवृत्तिरिति ॥

ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारसम्बन्धः कथं भवे-
दिति चेत्तत्रोक्तमात्रमाधिकारे

एव प्रमाता मायान्तः संचारी कलावन्धनः ।

विद्यादिज्ञापितैश्वर्यचिह्नो मुक्त उच्यते इति ॥

ननु प्रमथस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बन्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः अत्राप्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे

मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते ।

महेश्वरो यथावद्भूः पुनरत्यन्तभेदवदिति ॥

नत्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेन्नार्थः प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया नहि बीजमप्रत्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्ये अङ्कुरं नोत्पादयति तस्मात् कस्मादात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्वन्ध इति चेदुच्यते । शृणु तावदिदं रहस्यं द्विविधा श्रार्थक्रिया वाङ्माङ्कुरादिका प्रमाद्विभ्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते द्वितीया तु तदपेक्षते एव । इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवात्मैकलक्षणविभूतिरूपार्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम् । ननु प्रमाद्विभ्रान्तिसारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा सती तस्मिन् दृष्टेति क दृष्टम् । अत्रोच्यते नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृत्तानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहकोपमसहमाना मदनखेखावसम्भवेन स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते तथा वेगान्तस्त्रिकटमटत्यपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते हृदयङ्गमभावं न लभते । यदा तु मूर्त्तिवचनान्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्त्वसमेव पूर्णभावमत्येति । एवं स्वात्मानि विशेषरात्मना भावमानेऽपि तस्मिन् भावेन तदीयगुणपरामर्शविरहसमये पूर्ण भावं न लप्सादयति

यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वादिसत्त्वपरमे-
शोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्त्वमेव पूर्णात्मातालाभः । तदुक्तं
चतुर्थे विमर्शे

तैश्चैरप्युपयाचितैरुपमतस्तस्याः स्थितोऽप्यन्तिके
कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रक्तं यथा ।
लोकस्यैव तथानपेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो
नैवाद्यं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता इति ॥

अभिनवगुप्तादिभिराचार्यैर्विहितप्रतानोऽपि अयमर्थः संग्रहमु-
पक्रममापौरुष्माभिर्विस्तरभिर्या न प्रतानित इति सर्वं शिवम् ॥

इति सर्वदर्शनसङ्ग्रहे प्रत्यभिज्ञादर्शनम् ॥

अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्यैव
सर्वाभिमतता जीवशक्तिः सेत्स्यतीत्याख्याय पिण्डस्यैव्यापाद्यं
पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्गिरन्ते रसस्य पारदत्वं संसार-
परपारप्रापणहेतुत्वेन । तदुक्तम्

संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृत इति ।

रसार्थवेऽपि

पारदो गदितो यस्मात् परार्थं साधकोत्तमैः ।

सुप्तोऽयं मत्समो देवि मम प्रत्यङ्गसम्भवः ।

मम देहसमो यस्माद्रससेनायमुच्यते इति ॥

प्रकारान्तरेणापि जीवशक्तियुक्तौ नेयं वाच्ये युक्तियुक्तिमतीति

चेन्न षट्सपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विद्या-
सानुपपत्त्या निर्विचिकित्सप्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तदप्युक्तं तच्चैव

षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने ।

करामलकवत्सापि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते ।

तस्मात्तं रचयेत्पिण्डं रसेद्यैव रसायनैरिति ॥

गोविन्दभगवत्पादाचार्यैरपि

इति धनशरीरभोगान्मत्वा नित्यान् सदैव यतनीयम् ।

मुक्तौ सा च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे इति ।

ननु विनश्वरतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवबोध्यत
इति चेन्नैवं मंसाः षाट्कौशिकस्य शरीरस्थानित्यत्वे रसाभ्रक-
पदाभिलष्यहरगौरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वापपत्तेः । तथाच रस-
हृदये

ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजान्तरं प्राप्ताः

वन्द्यास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किङ्करो येषामिति ।

तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया
हरगौरीसृष्टिसंयोगजनितत्वञ्च रसस्य हरजलेनाभ्रकस्य गौरी-
सम्भवत्वेन तत्तदात्मकत्वमुक्तम्

अभ्रकस्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः ।

अनयोर्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनमिति ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससाम-
र्थ्यादिव्यं देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसि-
द्धान्ते

देवाः केचिन्महेष्वाद्या दैत्याः काव्यपुरःवराः ।
 मुनयो बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः ।
 गोविन्दभगवत्पादाचार्या गोविन्दनाथकः ।
 चर्वटिः कपिलो व्यासिः कापासिः कन्दसावनः ।
 एतेऽग्ने बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि ।
 तन् रसमद्योमाय तदात्मक कथाश्रवणा इति ॥
 अथमेवास्वार्थः परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपद्यतेः
 कर्मयोगेन देवेशि प्राप्यते पिण्डधारणम् ।
 रसश्च घनस्येति कर्मयोगो द्विधा स्यात् ॥
 मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम् ।
 बद्धः खेचरतां कुर्याद्रसो वायुश्च भैरवीति ॥

मूर्च्छितस्वरूपमप्युक्तम्

नानावर्णा भवेत् मृतो विज्ञाय घनचापलम् ।
 लक्षणं दृश्यते यस्य मूर्च्छितं तं वदन्ति हि ॥
 आर्द्रत्वञ्च घनत्वञ्च तेजो गौरवचापलम् ।
 यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान् मृतसूतकमिति ॥

अन्यत्र बद्धस्वरूपमप्युक्तम्

असतश्च सघुद्रावो तेजस्वी निर्मलो गुहः ।
 स्फोटनं पुनरावृत्तौ बद्धसूतस्य लक्षणमिति ॥
 ननु हरगौरोऽसृष्टिषिद्धौ पिण्डसैर्यमास्त्रातुं पार्यते तत्सिद्धि
 रेव कथमिति चेन्न अष्टादशसंस्कारवशात्तदुपपत्तेः । तदुक्त
 माचार्यैः

तस्य हि साधनविधौ सुधियां प्रतिकर्मानिर्वाणाः प्रथमम् ।

अष्टादश संस्कारा विज्ञातव्याः प्रवक्ष्येनेति ।

तेषु संस्कारा निरूपिताः

लोदन मर्दन मूर्च्छन स्नापन पातन निरोधनियमाश्च ।

दीपन गगन घासप्रमाणमथ आरणा पिधानम् ॥

गर्भद्रुतिवाङ्मद्रुतिक्षारसराससारणाश्चैव ।

क्रामणवेधौ भक्षणमष्टादशधेति रसकथ्येति ॥

तत्रपञ्चसु गोविन्दभगवत्पादाचार्य्य सर्वज्ञरामेश्वरभट्टारक-
प्रशस्तिभिः प्राचीनैराचार्य्यैर्निरूपित इति ग्रन्थभूयस्त्वभयादु-
दास्यते ।

न च रसशार्त्तं धातुवादाद्यमेवेति मन्त्रव्यं देहवेधद्वारा मुक्ते-
रेव परमप्रयोजनत्वात् । तदुक्तं रसार्थवे

लोहवेधस्तथा देव यद्दत्तं परमीयितः ।

तं देहवेधमाचक्ष्य येन स्यात् खेचरी गतिः ॥

यथा लोहे तथा देहे कर्त्तव्यः सुतकः यता ।

समानं कुर्वते देवि प्रत्ययं देहलोहयोः ।

पूयं लोहे परीक्षेत पद्मादेहे प्रयोजयेदिति ॥

ननु सच्चिदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिविधौ किमनेन
दिश्यदेहसम्पादनप्रयासेनेति चेत्तदेतद्वार्त्तं वार्त्ताशरीरासामे
तद्वार्त्ताया अयोगात् । तदुक्तं रसहृदये

नस्त्रितानस्यनिरूपः सर्वभाष्यविवक्षितसिद्धानन्दः ।

स्फुरितोऽप्यस्फुरिततनोः करोति किं जन्तुवर्मणेति ॥

यं जरया स्पर्शरितं काञ्चशासादिदुःखविशदश्च ।

योग्यं तं न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् ॥

बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलब्धः परतः ।

यातविवेको दृढो मर्त्यः कथमाप्नुयाम्मुक्तिमिति ॥

ननु जीवत्वं नाम संसारित्वं तदिपरीतत्वं मुक्तत्वं तथाच पर-
स्परविरुद्धयोः कथमेकायतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नं
विकल्पानुपपत्तेः मुक्तिस्त्वावत् सर्वतीर्थकरसम्पत्ता सा किं ज्ञेय-
पदे निविष्टते न वा चरमे शशविषाणकल्पा स्यात् प्रथमे न जीवनं
वर्जनीयमजीवतो ज्ञातत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं रसेश्वरसिद्धान्ते

रसाङ्गमेयमार्गीक्तो जीवमोक्षोऽस्त्वधोमनाः ।

प्रमाणान्तरवादेषु युक्तिभेदावख्यन्निषु ।

ज्ञानज्ञेयमिदं विद्धि सर्वमन्त्रेषु सञ्जातम् ।

नाजीवन् ज्ञास्यति ज्ञेयं यदतोऽस्यैव जीवनमिति ॥

न चेदमदृष्टचरमिति मन्तव्यं विष्णुस्वामिमतानुसारिभिः नृप-
ञ्चास्यशरीरस्य नित्यलोपपादनात् । तदुक्तम् साकारसिद्धौ

सच्चिन्नित्यजिजाचिन्यपूर्णानन्दैकवियहम् ।

नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्पत्तमिति ॥

नन्वेतत् सावयवं रूपवदवभासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न
सङ्गच्छत इत्यादिनास्तेषु परः परं सनकादिप्रत्यक्षं सङ्गच्छतीर्षा
पुरुष इत्यादिश्रुति तमहृतं बालकमम्भजेक्षणं चतुर्भुजं ब्रह्म-
दासुदायुधमित्यादि पुराणसत्येन प्रमाणचक्षेण सिद्धं नृपञ्चा-
ननाङ्गं कथमसत् स्यादिति । सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीका-

नामिन्द्रैः विष्णुस्वामिचरणपरिचयान्तःकरणैः प्रतिपादितानि ।
तस्मादस्मादिष्टदेहनिष्ठत्वमत्यन्तादुष्टं न भवतीति पुरुषार्थका-
मुक्तैः पुरुषैरेष्टव्यम् । अत एवात्मम्

आद्यतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् ।

अथः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकमिति ।

अजरामरीकरणसमर्थश्च रमेन्द्र एव तदाह

एकोऽसौ रसरजः शरीरमजरामरं कुर्वत इति ।

किं वर्णते रसस्य माहात्म्यं दर्शनस्यर्शनादिनापि महत्फलं भ-
वति । तदुक्तं रसार्थवे

दर्शनात् स्पर्शनात्तस्य भक्षणात् स्मरणादपि ।

पूजनाद्रसदानाच्च दृश्यते षड्विधं फलम् ॥

केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित् ।

तानि दृष्ट्वा तु चत्पुण्यं तत्पुण्यं रसदर्शनादित्यादिना ॥

अन्यथापि

काष्ठादिसर्वमिच्छिन्नेभ्यो रसलिङ्गार्चनं शिवमिति ।

प्राप्यते येन तत्किञ्च भोगारोग्यान्वतामरमिति ।

रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः

प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतावेनं स्मरेत् सुधीः ।

द्राक् त्यजेन्नन्दकं नित्यं निन्दया पूरिताशुभमिति ॥

तस्मादस्मादुक्तया रीत्या दिव्यं देहं सन्नाद्य योगाभ्यासवशात्

परतन्त्रे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति । तदा

भूयुगमभ्यसतं यत् त्रिखिविद्युत्सूर्यवज्रगद्गाधि ।

केषाञ्चित्पुण्यद्वयानुमीयति चिन्मयं ज्योतिः ।
 परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम् ।
 विगलितसकलक्षेत्रं ज्ञेयं ज्ञानं स्वसंवेद्यम् ।
 तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन् ।
 उत्सन्नकर्मावन्धो ब्रह्मलमिहैव चाप्नोतीति ।

श्रुतिश्च

रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दीभवतीति ।
 तदित्यं भवेदन्यदुःखभरतरणोपायो रस एवेति सिद्धम् ।
 तथाच रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः
 यः स्थात् प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रकृत्या पुनः
 सम्यग्ज्ञो स ह्यते न दीव्यति परं वैश्वानरे जायति ।
 जातो यद्यपरं न वेदयति च स्वस्मात् स्वयं द्योतते
 यो ब्रह्मैव स दैन्यसंसृतिभयात् पायादसौ पारद इति ॥
 इति सर्वदर्शनसंग्रहे रसेश्वरदर्शनम् ॥

इह खलु निखिलप्रेषावन्निर्गमप्रतिकूलवेदनीयतया निखि-
 लात्मभवेदनसिद्धं दुःखं जिहासंस्तुहानोपायं जिज्ञासुः पर-
 मेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति

यदा चर्मावदाकाशं वेष्टयन्तीह मातवाः ।

तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्त्राप्तो भविष्यति ।

इत्यादिब्रह्मनिश्चयप्रामाण्यात् । परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवण
 मननभावनाभिर्भावनीयः । यदाच

आगमेनानुमानेन व्याप्ताभ्यासबलेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति ।

तत्र मननमनुमानाधीनं अनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्ति-
ज्ञानञ्च पदार्थविवेकसापेक्षम् । अतः पदार्थषट्कम् अथातो
धर्मे व्याख्यास्याम इत्यादिकायां दशलक्षणां कणभक्षेण भग-
वता व्यवस्थापि तत्राह्निकद्वयात्मके प्रथमेऽध्याये समवेताशेष-
पदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमाह्निके जातिमन्निरूपणं दि-
तीयाह्निके जातिविशेषयोरनिरूपणम् । आह्निकद्वययुक्ते द्वितीये-
ध्याये द्रव्यनिरूपणं तत्रापि प्रथमाह्निके भूतविशेषलक्षणं दि-
तीये दिक्काक्षप्रतिपादनम् । आह्निकद्वययुक्ते तृतीये आत्मान्तः-
करणलक्षणं तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम्
आह्निकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनं तत्रापि प्रथमे
तदुपयोगिविवेचनं द्वितीये शरीरविवेचनम् । आह्निकद्वयवति
पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं
द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् । आह्निकद्वयशालिनि षष्ठे श्रौत-
धर्मानिरूपणं तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः द्वितीये
चातुराश्रम्योचितधर्मानिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवा-
यप्रतिपादनं तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिर्पेक्षगुणप्रतिपादनं द्वितीये
तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं समवायप्रतिपादनञ्च । अष्टमे निर्विक-
ल्पकसर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रति-
पादनम् । दशमे अनुमानभेदप्रतिपादनम् । तत्र उद्देशो लक्ष्यं
परीक्षा चेति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । ननु विभागा-

येष्वपि चातुर्विधे वस्तुषु कथं चैवविध्यमकमिति चेन्नैवं मंश्याः
विभागस्य विशेषोद्देश एवान्तर्भावात् । तत्र द्रव्यगुणकर्मासामा-
न्यविशेषसमवाया भावा इति षडेव ते पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र
क्रमनियमे कारणम् उच्यते समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य
द्रव्यस्य प्रथममुद्देशः अगन्तरं गुणलोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गु-
णस्य तदनु सामान्यवत्त्वस्याभ्यात् कर्माणः पश्चात्तन्निर्णयान्नित्यस्य
सामान्यस्य तदगन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य अन्ते अव-
शिष्टस्य समवायस्येति क्रमनियमः । ननु षडेव पदार्था इति कथं
कथ्यते अभावस्यापि सङ्गावादिति चेन्नैवं बोधः नञर्थानुक्तिश्चि-
तधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात् तथापि कथं
षडेवेति नियम उपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः तथाहि नियमव्य-
वच्छेद्यं प्रमितं न वा प्रमितत्वे कथं निषेधः अप्रमितत्वे कथ-
न्तरां नहि कश्चित् प्रेक्षावान् मूषिकविषाणं प्रतिषेद्धुं यतने
तत्तत्तानुपपत्तेर्नो नियम इति चेन्नैवं भाषिष्ठाः सप्तमतयाः प्रमिते
अन्धकारादौ भावत्वस्य भावतया प्रमिते शक्तिषड्भावादौ सप्तम-
त्वस्य च निषेधादिति कृतं विस्मरेण ।

तत्र द्रव्यादिचित्तस्य द्रव्यत्वादिर्जातिर्लक्षणम् । द्रव्यत्वं
नाम नमस्कारविन्दुसमवेतत्वे सति नित्यगन्धसमवेतम् । गुणत्वं
नाम समवायिकारणसमवायिकारणभिन्नसमवेतसत्तासाक्षा-
द्भाष्यजातिः । कर्मात्वं नाम नित्यसमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्भा-
ष्यजातिः । सामान्यन्तु प्रध्वंसप्रतियोगित्वरहितमनेकसमवेतम् ।
विशेषो नामान्यान्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः ।

समवायस्य समवायरहितः सम्बन्ध इति वर्षा लवणानि स्व-
स्वात्मनि ।

द्रव्यं नवविधं दृष्टिस्पर्शजोवाक्काशकाण्डदिगात्मना-
सीति । तत्र दृष्टिर्वादिचतुष्टयस्य दृष्टिबीलादिजातिसंघसम् ।
दृष्टिबीलं नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्वाय-
जातिः । अन्नं नाम हरिस्तागरसमवेतले सति सस्त्रिचसमवेतं
सामान्यम् । तेजस्वं नाम चन्द्रचामीकरसमवेतले सति जलसम-
वेतं सामान्यम् । वायुलं नाम लघिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्वा-
यजातिः । आकाशकाण्डदिशाम्रैकैकत्वादपरजात्यभावे पारि-
भाषिकस्त्रिषुः संज्ञा भवन्ति आकाशः काशो दिगिति । संयो-
गाजन्त्यजन्त्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमाकाशम् ।
विभुले सति दिनसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणः काशः ।
अकाशले सत्यविशेषगुणा महती दिक् । आत्ममनसोरात्मल-
मनस्वे । आत्मलं नाम अमूर्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्वं
नाम द्रव्यसमवायिकारणपरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः ।
रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभामपरत्वापरल-
भुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कष्टोक्ताः सप्तदश चन्द्रसमु-
चिताः गुह्यद्रव्यलक्षेहसंस्कारादृष्टवन्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंश-
तिर्गुणाः । तत्र रूपादिषड्विन्द्यान्तानां रूपत्वादिजातिसंघसम् ।
रूपलं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः । अथवा दिशा त्रि-
ष्टानी लवणानि द्रष्टव्यानि । कर्षं पञ्चविधम् उत्प्रेषणावशे-
यणाकुक्षमप्रसारणमनभेदात् । असद्वरेचनादीनां गमन

एवान्तर्भावः । उत्प्रेषणादीनामुत्प्रेषणत्वादिजातिर्लक्षणम् । तच्च
उत्प्रेषणं नाम ऊर्ध्वदेशसंयोगासमवाधिकारणप्रमेयसमवेतक-
र्मात्वापरजातिः । एवमवप्रेषणादीनां लक्षणं कर्तव्यम् । सा-
मान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता गुणक-
र्मासमवेता वा अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवाकम् । विप्रे-
षणामनन्तत्वात् समवायस्य चैकत्वादिभागो न सम्भवति तल्ल-
क्षणञ्च प्रागेवावादि ।

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे ।

यस्य न स्वस्मिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुरिति

आभाणकस्य सङ्गावात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते । तच्च प्रथ-
ममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिः
ततो द्वित्वात्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्माद्वित्वगुणज्ञानं
ततः संस्कारः । तदाह

आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधी-

रेकलोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते ।

द्वित्वप्रमितिस्ततोऽनु परतो द्वित्वप्रमानन्तरं

दे द्रव्ये इति धोरितं निगदिता द्वित्वादयप्रक्रियेति ॥

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अचाञ्चराचार्याः अपे-
क्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ
तेनाबुद्धिधीयमानत्वात् ब्रह्मं प्रति संयोगवदिति । वयन्तु ब्रूमः
द्वित्वादिकमेकत्वदयविवक्षयित्यबुद्धिबुद्धौ न भवति अनेका-
मित्युक्तत्वात् पृथक्त्वादिवदिति ।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य
द्वितोत्पत्तिसमकालं निवृत्तिः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात्
द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसम-
कालं गुणबुद्धेः द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धे-
रसदनन्तरं संस्कारादिति । तथाच संप्रत्यक्षोक्ताः

आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः ।

द्वितोदयसमं पश्चात् या च तज्जातिबुद्धितः ।

द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्तते ।

अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीनत्वकाशतः ।

गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकाशतः ।

द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नात्रक्रमो मत इति ॥

बुद्धेरुक्तान्तरविनाशकाले संस्कारविनाशकाले च प्रमाणं विवाद-
व्याधितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्यविनाशानि चक्षिकवि-
भुविशेषगुणत्वात् प्रवृत्तम् । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभा-
गजनककार्यसमकालमेकत्वसामान्यचिन्ताया आश्रयनिवृत्तेरेव
द्वित्वनिवृत्तिः कार्यसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तादुभाभ्यामिति
सङ्क्षेपः ।

अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति
बोद्धव्यम् ।

अथ श्रुत्युक्तप्रसारस्य कतिभिः चक्षैः पुनरन्यद् श्रुत्युक्त-
मुच्यते रूपदिग्मङ्गवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते ।
नोदन्नादिकमेव श्रुत्युक्तनामः नष्टे श्रुत्युक्ते परमावावृत्तिबंधोभात्

श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्यादग्नि-
संयोगाद्वाक्कादीनामुत्पत्तिः उत्पत्तेषु रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसं-
योगात् परमाणौ द्रव्यारम्भणाय क्रिया तथा पूर्वदेशादिभागः
विभागेन पूर्वदेशसंयोगनिवृत्तिः तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वकारेण
संयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्वाणुकारणः चारणे
द्वाणुके कारणगुणादिभ्यः कार्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्ति-
रिति यथाक्रमं नववक्ष्यामः । द्रव्यवशादिप्रकारान्तरं विचार-
भावाच्चेह प्रतन्यते । इत्थं पौलुपाकप्रक्रिया । पिठरपाकप्रक्रिया
तु नैवाधिकधीयन्मता ।

विभागजविभागो द्विविधः कारणभाजविभागजः कार-
णाकारणविभागजश्च । तत्र प्रथमः कथ्यते कार्यव्याप्ते कारणे
कर्त्तव्यत्वं यदावयवान्तरादिभागं विधत्ते न तदाकाशादिदे-
शादिभागः । यदा त्वाकाशादिदेशादिभागः न तदावयवा-
न्तरादिति स्थितिनिश्चयः कर्त्तव्यो गणजविभागकर्त्तव्यश्च द्रव्या-
रम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमश्च धूमध्वजवर्त्तयेव
व्यभिचारानुपपत्त्यात् तदावयवकर्त्तव्यवयवान्तरादेव विभागं
करोति नाकाशादिदेशात् तस्यादिभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनि-
वृत्तिः ततः कारणाभावात् कार्याभाव इति व्याप्यादवयवि-
निवृत्तिः निवृत्तेऽवयविनि तत्कारणयोरवयवयोर्वर्त्तमानो
विभागः कार्यविनाशविनिवृत्तिं काशं स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्य यन्नि-
वृत्तौ वावयवश्च कार्यसंयुक्तादाकाशादिदेशादिभागमारभते न नि-
वृत्तश्च कारणाभावात् । द्वितीयस्तु इहो कर्त्तव्यत्वमवयवा-

स्तरादिभागं कुर्वन् आकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते ते
 कारणाकारणविभागाः कर्म यां दिशं प्रति कार्यान्वाभिमुखं
 तामपेक्ष्य कार्याकार्यविभागमारभते यथा हस्ताकाशविभा-
 गाश्चरीराकाशविभागः न चासौ शरीरक्रियाकार्यस्तदा तस्य
 निश्चितत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्यः अधिकरणस्य कर्मणो
 विभागकर्तृत्वानुपपत्तेः अतः पारिशेष्यात् कारणाकारणविभा-
 गस्य कारणत्वमङ्गीकरणीयम् ।

यदवादि अन्धकारादौ भावत्वं निर्विध्यत इति तदसङ्गतं
 तत्र चतुर्धाविवादसम्भवात् तथाहि द्रव्यं तम इति भाषाः
 वेदान्तिनस्य भवन्ति आरोपितं नीलरूपमिति श्रीधराचार्याः
 आलोकज्ञानाभावे इति प्राभाकरैकदेशिनः आलोकभावा
 इति नैयायिकादयः इति चेन्नत्र द्रव्यत्वपक्षो न घटते विक-
 रणानुपपत्तेः द्रव्यं भवदन्धकारं द्रव्याद्यन्यतममन्यदा नाद्यः
 यथाज्ञानावोऽस्य तस्य यावन्तो गुणास्त्रावहुणकत्वप्रसङ्गात् न
 च तमसो द्रव्यवर्तिर्भाव इति साम्प्रतं निर्गुणस्य तस्य द्रव्यत्वा-
 न्नवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसम्भवात् । ननु तमास्यसाम-
 न्येनेष्टुल्यभेदान्न तमः कथं निर्गुणं स्यादिति नीलं नभ इतिवत्
 आन्तिरेवेत्यलं दृढवीवधया । अत एव आरोपितरूपं तमः
 अधिष्ठानप्रत्यक्षमन्तरेशारोपायोगात् वास्वालोकसहकारिर-
 दितस्य चक्षुषो रूपारोपे सामर्थ्यानुपपत्त्या च । न चाद्यमचा-
 क्षुषः प्रत्यक्षः तदनुविधानस्यानन्वयासिद्धत्वात् । न च विधिप्र-
 त्त्यक्षविशेषलाघेनो भावे इति साम्प्रतं प्रत्ययविनाशावधानादिषु

अभिचारात् । अत एव नालोकज्ञानाभावः अभावस्य प्रतियोगि-
गिषाहकेन्द्रिययास्त्वनियमेन मानसलप्रसङ्गात् । तस्मादालो-
काभाव एव तमः न चाभावे भावधर्माध्यारोपो दुष्टपवादः
दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभागत्वाभिमानस्य
च द्रष्टव्यत् । न चालोकाभावस्य घटाद्यभाववद्रूपवदभावत्वे
नालोकसापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यादित्येषितव्यं यद्यप्ये
यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षत इति न्यायेनालोकग्रहे
आलोकापेक्षाया अभावेन तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षाया अभा-
वात् । न चाधिकरणग्रहणावश्यम्भावः अभावप्रतीतावधिकर-
णग्रहणावश्यम्भावानङ्गीकारादपरया निवृत्तः कोलाहल इति
ब्रह्मप्रध्वंसप्रत्यक्षो न स्यादिति अप्रामाणिकं तव वचनं परम् ।
तत्सर्वमभिसन्नाद्य भगवान् कणादः प्रणिनाय सूत्रं द्रव्यगुण-
कर्षनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावस्तम इति प्रत्ययवेद्यत्वेनापि निरू-
पितम् ।

अभावस्तु निवेधमुखप्रमाणगम्यः सप्तमो निरूप्यते । स
चासमवायत्वे सत्यसमवायः संक्षेपतो द्विविधः संसर्गाभावान्यो-
न्याभावभेदात् संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्राक्प्रध्वंसात्यक्ता-
भावभेदात् तच्चानित्यो अनादितमः प्रागभावः उत्पत्तिमान्
विनाशो प्रध्वंसः प्रतियोग्याश्रयोऽभावोऽत्यक्ताभावः अत्यक्ता-
भावव्यतिरिक्त्वे सत्यनवधिरभावान्योन्याभावः । नन्वन्योन्याभाव
इवात्यक्ताभाव इति चेत् अहो राजमार्ग एव भ्रमः अन्योन्या-
भावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिवेधः यथा घटः पटाद्व्या

न भवतीति संसर्गप्रतियोगिकः प्रतिषेधोऽत्यन्ताभावः यथा
वाचो रूपसम्बन्धो नास्तीति । न चास्य पुरुषार्थोपधिकत्वं ना-
स्तीत्याशङ्कनीयं दुःखात्यन्तोच्छेदापरपर्याय निश्चेयस्वरूपत्वेन
वरमपुरुषार्थत्वात् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे श्रीलुक्कदर्शनम् ॥

तत्त्वज्ञानादुःखात्यन्तोच्छेदलक्षणं निःशेषत्वमवतीति व-
मानतन्त्रेऽपि प्रतिपादितं तदाह सूत्रकारः प्रमाणप्रमेयेत्यादि
तत्त्वज्ञानादिनिश्चेयसाधिमम इति । इदं न्यायशास्त्रादिमं सूत्रं
न्यायशास्त्रस्य पञ्चाध्यायात्मकं तच्च प्रत्यक्षावस्थाज्जिकद्वयम् । तच्च
प्रथमाध्यायस्य प्रथमाज्जिके भगवता गोतमेन प्रामाण्यादिपदार्थ-
वचकत्वचयनिरूपणं विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षण-
निरूपणं कृतम् । द्वितीयस्य प्रथमे संग्रहपरीक्षणं प्रमाणचतुष्टया
प्रामाण्यब्रह्मानिराकरणञ्च द्वितीये अर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरू-
पणम् । तृतीयस्य प्रथमे आत्मब्रह्मरेन्द्रियार्थपरीक्षणं द्वितीये
बुद्धिमनःपरीक्षणम् । चतुर्थस्य प्रथमे महन्तिदोषप्रेत्यभावफल-
दुःशापवर्गपरीक्षणं द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणं अवय-
वादिनिरूपणञ्च । पञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणं द्वितीये
निग्रहस्वागभेदनिरूपणम् ।

ज्ञानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायेन प्रमाणस्य प्रथममुद्देशे
तदनुसारेण लक्षणस्य कथनीयतया प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य

प्रथमे लक्षणं कथ्यते । साधनाश्रया व्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाण्याप्तं
प्रमाणम् एवञ्च प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं परमेश्वरप्रामाण्यं संगृ-
हीतं भवति यदचकथत् सूत्रकारः मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच-
नप्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति । तथाच न्यायपारावारपारदृश्या
विश्वविख्यातकीर्तिरुदयनाचार्योऽपि कुसुमाञ्जलौ चतुर्थे खण्डके

मितिः सम्यक्परिच्छित्सिद्धता च प्रमादता ।

तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते इति ।

शास्त्रात्कारिणि नित्ययोगिनि परदारानपेक्षितौ

भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।

लोभादृष्टिनिमित्तदुष्टविगमप्रभृद्वृत्तातुषः

शब्दोन्मेषकलङ्कभिः किमपरैकान्ते प्रमाणं त्रिव इति ॥

तच्चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् । प्रमेयं द्वादशप्रका-
रम् आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदु-
ष्खापवर्गभेदात् । अनवधारणात्मकं ज्ञानं संशयः स चिद्विधः
साधारणधर्मासाधारणधर्माविप्रतिपत्तिलक्षणभेदात् । समधि-
कृत्य प्रवर्तन्ते पुरुषास्तत्प्रयोजनं तद्विविधं दृष्टादृष्टभेदात् ।
व्याप्तिसंवेदनभूमिर्दृष्टान्तः स चिद्विधः साधर्म्यवैधर्म्यभेदात् ।
प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगमोऽर्थः सिद्धान्तः स चतुर्विधः सर्वतन्त्र-
प्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमभेदात् । परार्थानुमानवाक्यैकदेशो-
ऽवयवः स पञ्चविधः प्रतिज्ञाचेतददाहरणोपनयनिगमनभेदात् ।
व्याप्यारोपे व्यापकारोपलक्षकः स चैकादशविधः व्याघातात्मा-
श्रयेतरैतराश्रयचक्रकाश्रयानवस्थाप्रतिवन्धिकल्पनासाधककल्प-

नागौरवोत्सर्गापवादवैजात्यभेदात् । यथार्थानुभवपर्याया प्र-
 मितिर्निर्णयः स चतुर्विधः साक्षात्कृत्यनुमित्युपमितिशाब्दीभे-
 दात् । तत्तन्निर्णयफलः कथाविशेषो वादः । उभयसाधनवती
 विजिगीषुकथा जल्पः । स्वपक्षस्थापनाहीनः कथाविशेषो वित-
 ण्डा । कथा नाम वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः ।
 असाधको हेतुत्वेनाभिमतो हेत्वाभासः स पञ्चविधः सव्यभि-
 चारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालभेदात् । शब्दावृत्ति-
 व्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुः क्लृप्तं तत्त्रिविधं अभिधानतात्पर्योपचा-
 रव्यत्ययवृत्तिभेदात् । स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः सा चतुर्वि-
 शतिविधा साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्त्यावर्त्यविकल्पाध्यप्रा-
 स्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्तिवि-
 शेषापक्षपक्षव्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमभेदात् । पराजय-
 निमित्तं नियहस्थानं तद्वाविंशतिप्रकारं प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञा-
 न्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासम्यासहेत्वन्तरार्थान्तरनिरर्थकावि-
 ज्ञातार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यूनाधिक पुनरुक्ताननुभाषणाज्ञाना-
 प्रतिभाविशेषमतानुज्ञापर्थनयोल्लोपेक्षेणनिरनुयोज्यानुयोगा-
 पसिद्धान्तहेत्वाभासभेदात् । अत्र सर्वान्तर्गणिकस्तु विशेषस्तत्र
 शास्त्रे विस्मृतोऽपि विस्तरमभिया न प्रसूयते ।

ननु प्रमाणादिपदार्थषोडशके प्रतिपाद्यमाने कथमिदं
 न्यायशास्त्रमिति व्यपदिश्यते सत्यं तथाप्यसाधारणेन व्यपदेशा
 भवन्तीति न्यायेन न्यायस्य परार्थानुमानापरपर्यायस्य सकल-
 विद्यानुयाहकतया सर्वकर्मानुष्ठानसाधनतया प्रधानत्वेन तथा

व्यपदेशो युज्यते । तथाभाषि सर्वज्ञेन सोऽयं परमो न्यायः
विप्रतिपक्षपुरुषप्रतिपादकत्वात् तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति । पक्षि-
खस्वामिना च सेयमान्वीचिको विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः
प्रविभज्यमाना

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्माणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परोक्षेति ।

ननु तत्त्वज्ञानाग्निः श्रेयसम्भवतोक्त्युक्तं तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्त-
रमेव निःश्रेयसं सम्यद्यते नेत्युच्यते किन्तु तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्म-
प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभाव
इति । तत्र मिथ्याज्ञानं नामानात्मनि देहादावात्मबुद्धिः तद-
नुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु द्वेषः वस्तुतस्त्वात्मनः प्रतिकूलम-
नुकूलं वा न किञ्चित् समस्ति परस्परानुबन्धत्वाच्च रागादीनां
मूढो रज्यति रक्तो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति
ततस्तेर्दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेषा-
दीन्याचरति वाचा अनृतादीनि मनसा परद्रोहादीनि सेयं
पापरूपा प्रवृत्तिरधर्ममावहतीति । शरीरेण प्रशस्तानि दान-
परपरिचाणादीनि वाचा हितसत्यादीनि मनसा अहिंसादीनि
सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मः । सेयमुभयो वृत्तिः ततः स्वानु-
रूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः
तस्मिन् सति प्रतिकूलवेदनीयतया वासनात्मकं दुःखं भवति त
इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्त्तमानाः
संसारशब्दार्थौ घटोत्पन्नवस्त्रवधिरनुवर्त्तते । यदा कश्चित् पुरु

वधौरेयः पुराकृतसुकृतपरिपाकवशादाचार्योपदेशेन सर्वमिदं
 दुःखायतनं दुःखानुवक्तव्यं पश्यति तदा तत्सर्वं हेयत्वेन बुध्यते
 ततश्च निवर्त्तकमविद्यादि निवर्त्तयितुमिच्छति तन्निरुत्पत्त्याय च
 तत्त्वज्ञानमिति कदाचित्तत्त्वमभिर्विद्याभिर्विभक्तं प्रमेयं भावयतः
 सर्वस्य दर्शनपदवेदनीयतया तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्या-
 ज्ञानमप्येति मिथ्याज्ञानापाये दोषाः अप्रवृत्तिरप्येति प्रवृत्तिरप्येति प्रवृत्त्यापाये दुःखमत्यन्तं
 निवर्त्तते सात्त्विकी निवृत्तिरपवर्गः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं
 नाम निवर्त्तयतातीत्यस्य पुनश्चानुत्पाद इति तथाच पारमर्श
 सूत्रं दुःखमज्ञप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तद-
 नकाराभावादपवर्ग इति ।

ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदप्यपि कफोषिगुहा-
 जितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कथं व्यवहित इति चेत्सर्वं सर्वेषां
 मोक्षवादिनामपवर्गदशायासात्त्विकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्य-
 शार्धस्य सर्वतन्मपिद्वान्निवृत्तया घट्टापथत्वात् नक्षप्रवृत्तस्य
 दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो
 मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावन्तावदविवा-
 दम् । अथ मन्येष्टाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुतादुच्छेद्य
 इति तस्य सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो
 निवर्त्तितः तदतिरिक्तो वा प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वनु-
 कूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत् द्वितीये तस्य निवृत्त्ये निवृत्ति-
 रत्नविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं दूषणं न खलु कश्चित्

प्रेषावानात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वतः प्रिय-
तमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रयतते सर्वोऽपि प्राणी मुक्त इति व्यव-
हरति । ननु धर्म्मनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति
विज्ञानवादिवादे सामर्थ्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च
भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च चक्षुभङ्गपक्षे स्थि-
रैकाधारासम्भवात् स्वप्नाभ्यासादिवदनादादितप्रकर्षं न स्फुट-
मभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपपन्नस्य ज्ञानवन्तानस्य
बद्धत्वे निरूपपन्नस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामा-
नाधिकरण्यं न सङ्गच्छते । आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजना-
भिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरर्नसः अङ्ग भवान् पृष्टो
व्याचष्टां किमावरणं धर्म्माधर्म्मात्मन्य इति चेत् इष्टमेव । अथ
देहमेवावरणं तथाच तन्निवृत्तौ पञ्चरात्रमुक्तस्य शुक्लमेवात्मनः
सततोद्भगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तौ
ऽमूर्त्तौ वा । प्रथमे निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निर-
वयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्म्मा-
वदात्मधर्म्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसज्येत् । सावयवत्वे सत्सावयवं तद-
नित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशकृताभ्या-
गमौ निश्चतिबन्धौ प्रसरेताम् । अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव
चक्षणात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात् पारतन्त्र्यं बन्धः
स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्थकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिसेद-
विवाद ऐश्वर्य्यं चेत्सातिशयतया बहुशतश च प्रेषावतां नाभि-
मतम् । प्रकृतिपुरुषान्यल्लक्षातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणा-

वस्थानं मुक्तिरिति साक्षात्स्थानेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपेयते
 विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति एतावदवशिष्यते तत्र
 पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात् स्थाननिरोधा-
 पाताम्नापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः । किञ्च प्रकृतिः
 प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा आद्ये अनिमोचः स्वभा-
 वस्थानपायात् द्वितीये सम्प्रति संसारोऽस्त्वमियात् । नित्यनि-
 रतिश्रयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्वज्ञाद्यभिमतोऽपि दुःख-
 निवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते ।
 श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवका-
 शादवकाशे वा यावत्तवेऽपि तथा भावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभि-
 व्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति
 स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकयस्तस्य सौवीररश्मिर्ननुभवतीति
 चेन्नदेतन्नाटकपक्षपतितं त्वद्वच इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य सातिश्रय-
 तथा प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यगोकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरि-
 क्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखप-
 क्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसन्धित्यतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन
 दुःखवत् सुखमित्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्नैवं
 मन्त्राः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्ता-
 यःपिण्डे तपनीयमुद्धा प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि
 न्यायोपास्मिन्तेषु विषयेषु कियन्तः सुखस्योपायाः कियन्ति दुःख-
 दुर्दिनानि अन्यायोपास्मिन्तेषु तु यद्भवति तन्मनसापि चि-
 न्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्थानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदा-

कुर्वन्तु विदांवरा भवन्तः । तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानु-
ग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य
दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् ।

नन्वीश्वरसङ्गावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न
तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनु-
मानं तद्व्याप्तिस्त्रिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नि-
त्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये
परस्परश्रयापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कं नियतविषयत्वात् ।
तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां
चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं
सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन
तस्य सुसाधनत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वं अवयवसंयोगित्वं
अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः
तन्तुत्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्नैवं वादोः
समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्त-
रमहत्त्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो
हेतुः साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात् नाप्यनैकान्तिकः पञ्चादन्यत्र
वृत्तेरदर्शनात् नापि कास्त्रात्ययोपदिष्टः बाधकानुपपन्नात्
नापि सत्प्रतिपक्षः प्रतिभट्टादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्तृकं
शरीराजन्यत्वात् गगणवदिति चेन्नैतत् परीक्षाचममीक्ष्यते नहि
कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गश्चावः प्रतिभट्टो भवति अजन्यत्वस्यैव
समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति

चेन्नामिद्वेः नापि नोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवो अनु-
कूलतर्कमश्वत् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्यमपि न स्यादित्य-
जगति नास्त्येव तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्यात्मानमा-
सादयेदित्येतदविवादम् । तच्च सर्व्वं कर्तृविशेषोपहितमर्थ्यादं
कर्तृत्वं चेतनकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोजकत्वसंज्ञ-
ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितस-
मस्तकारकव्यावृत्तावकारणकार्थीत्यादप्रसङ्ग इति सूक्ष्मः
प्रमादः । तथा निरटङ्गि शङ्करकिङ्करेण ।

अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति बाधने ।

बाध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव इति ॥

यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि श्रीरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं
जागर्त्तीति चेदीश्वरविद्वद्भिर्द्विभ्यां व्याघातात् । तदुदितमुख्येन
आनमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।

आभासत्वे तु शैव स्यादाश्रयादिद्विरुद्धतेति ॥

न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतः
स्यात् ।

तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्थं सार्था
परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्थं अनिष्टपरिहारार्था वा नाशः
अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये
प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याच-
चीत । अथ कथं तथा प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचचीत कश्चित् प्रत्या-
चचीत तर्हि सर्व्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न

दुःखप्रवृत्तान् कष्टाविरोधात् स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहा-
वेष्टा हि कारुण्यं तस्मादोश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं
भट्टाचार्यैः

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्तते ।

जगत्सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति ॥

नास्तिकश्चिरोमये तावदोर्थाकवाचिते चक्षुषी निमीत्य परि-
भावयतु भवान् कष्टेणवा प्रवृत्तिरस्येव न च निवर्गतः सुख-
मवसर्गप्रसङ्गः सृज्यग्राप्तिस्तसु कृतदुष्कृतपरिपाकविशेषादैषमो-
पपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः ब्रह्मणीयः स्वातुं स्वव्यवधायकं न
भवतीति न्यायेन प्रत्युत तच्चिर्वाहात् एक एव इदो न द्विती-
याव तस्ये इत्यादिरागमस्यच प्रमादम् । यत्तु तर्हि परस्वरा-
जवबाधव्याधिं समाधत्तेति चेत् तस्यानुत्पानात् किमुत्पत्तौ
परस्वराश्रयः ब्रह्मते ज्ञेयौ वा । नास्त्यः आगमस्येश्वराधीनोत्प-
त्तिकलेऽपि परमेश्वरस्य निवृत्त्यनेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञेयौ
परमेश्वरस्य आगमाधीनस्तत्तिकलेऽपि तस्याव्यतोऽवगमात् नापि
तदनित्यत्वज्ञेयौ आगमनित्यत्वस्य तीव्रादिधर्मापेक्षानादिना-
मुपगमनात् ।

तस्याश्रित्वैककथनानुष्ठानवशादोश्वरप्रसादसिद्धावभिमतेष्ट-
सिद्धिरिति सर्वमवदातम् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे अक्षपाददर्शनम् ॥

ननु धर्मानुष्ठानवशादभिमतधर्मासिद्धिरिति जेभीयते भ-
वता । तत्र धर्माः क्लिच्छणकः किंप्रमाणक इति चेत् उच्यते
श्रूयतामवधानेन अस्य प्रशस्त्य प्रतिवचनं प्राच्यां मीमांसार्थां
प्रादर्शि जैमिनिना मुनिना । सा हि मीमांसा द्वादशलक्षणी
तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादमन्वसूतिनामधेयार्थकस्य शब्दराशेः
प्रामाण्यम् । द्वितीये कर्मभेदोपोद्घातप्रमाणापवादप्रयोगभेद-
रूपेऽर्थः । तृतीये श्रुतिलिङ्गवाक्यादिविरोधप्रतिपत्तिकर्मा-
नारम्भाधीतवज्रप्रधानोपकारकप्रयाजादियाजमानचिन्तनम् ।
चतुर्थे प्रधानप्रयोजकत्वाप्रधानप्रयोजकत्वजुह्वर्णतादिकलरा-
जसूच्यगतजघन्याङ्गाचक्षुतादिचिन्ता । पञ्चमे श्रुत्यादिक्रम तदि-
शेषवृद्धवर्द्धनप्राबल्यदौर्बल्यचिन्ता । षष्ठे अधिकारितद्वर्माद्रव्य-
प्रतिनिध्यर्थलोपनप्रायश्चित्तसत्रदेयवह्निविचारः । सप्तमे प्रत्य-
क्षावचनातिदेशेषु नामलिङ्गातिदेशविचारः । अष्टमे स्पष्टास्प-
ष्टप्रबललिङ्गातिदेशापवादविचारः । नवमे ऊहविचारारम्भ-
सामोहमन्त्रोहतत्प्रमङ्गागतविचारः । दशमे बाधहेतुद्वारलो-
पविस्तारबाधकारणकार्यैकत्वगहादिसामप्रकीर्णनञर्थविचारः ।
एकादशे तन्त्रोपोद्घाततन्त्रावापतन्त्रप्रपञ्चनावापप्रपञ्चनचिन्त-
नानि । द्वादशे प्रसङ्गतन्त्रनिर्णयसमुच्चयविकल्पविचारः ।

तत्राथातो धर्माजिज्ञासेति प्रथममधिकरणं पूर्वमीमांसार-
म्भोपपादनपरम् । अधिकरणञ्च पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः ।
ते च पञ्चावयवाः विषयसंग्रहपूर्वपक्षसिद्धान्तसङ्गतिरूपाः ।
तत्राचार्यमतानुसारेणाधिकरणं निरूप्यते । स्वाध्यायोऽधेतव्य

इत्येतदार्क्यं विषयः । सोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारम्भावा-
 हार्ये च दर्शनादित्येतदन्तं जैमिनीयं धर्मशास्त्रमनारम्भमारभ्य
 वेति सन्देहः । अध्ययनविधेरदृष्टार्थदृष्टार्थत्वाभ्यां तत्तानारम्भ-
 मिति पूर्वः पक्षः । अध्ययनविधेरर्थावबोधलक्षणदृष्टफलकत्वा-
 नुपपत्तेरर्थावबोधार्थमध्ययनविधिरिति वदन् वादी प्रष्टव्यः
 किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते किं वा पाक्षिकमवघातव-
 न्नियम्यत इति । न तावदाद्यः 'विवादपदं वेदाध्ययनमर्थाव-
 बोधहेतुः अध्ययनत्वाद्भारताध्ययनवदित्यनुमानेन विध्यनपेक्ष-
 तथा प्राप्तत्वात् । अस्तु तर्हि द्वितीयः यथा नखविदलनादिना
 तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात् अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैः पिष्टपुरो-
 डाग्नादिकरणे अवान्तरापूर्वद्वारा दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वमु-
 त्पादयतः नापरथा अतः अपूर्वमवघातस्य नियमहेतुः प्रकृते
 लिखितपाठजन्येनाध्ययनजन्येन वार्थावबोधेन कृत्वनुष्ठानसिद्धे-
 रध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्त्येव तस्मादर्थ्यावबोधहेतुविचारशा-
 स्त्रस्य वैधत्वं नास्तीति तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति
 चेत् स्वर्गफलकोऽक्षरग्रहणमात्रविधिरिति भवान् परितुष्यतु
 विश्वजिज्ञासेनाश्रुतस्यापि स्वर्गस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् यथा स
 स्वर्गः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति विश्वजित्यश्रुतमप्यधिकारिणं
 सन्नादयता तद्विशेषणं स्वर्गः फलं युक्त्वा निरप्यायि तददध्य-
 यनेऽप्यस्तु । तदुक्तम्

विनापि विधिनादृष्टत्वाभासं हि तदर्थता ।

कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवदिति ॥

एवञ्च सति वेदमधीत्य स्वाद्यादिति स्मृतिरनुगृहीता भवति ।
 अत्र हि वेदाध्ययनसमावर्त्तनयोरव्यवधानमवगम्यते । तावके
 मते त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय गुरुकुले वक्ष्यं तथा सत्यव्य-
 वधानं बाध्येत तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वाभावात् पाठमात्रेण
 स्वर्गसिद्धेः समावर्त्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रमनारम्भणीय-
 मिति पूर्वपक्षसङ्केपः । सिद्धान्तस्त्वन्यतः प्राप्तत्वादप्राप्तविधित्वं
 मास्तु नियमविधित्वपक्षस्तु वज्रहस्तेनापि नापह्नव्यितुं पार्यते ।
 तथा हि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययः प्रेरणापरपर्यायां
 पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाभाव्यामभिधाभावनां प्रत्याययति सा
 ह्यर्थभावनामहितमनुबद्धं भाव्यमाकाङ्क्षति न तावत्समानप-
 दोपात्तमध्ययनभाव्यं परिरभते । अध्ययनशब्दार्थस्य स्वाधी-
 नोच्चारणकर्मत्वस्य वाङ्मनसव्यापारस्य क्लेशार्थकस्य भाव्यत्वास-
 म्भवात् । नापि समानवाक्योपात्तः स्वाध्यायः स्वाध्यायशब्दा-
 र्थस्य वर्णराशेरनित्यत्वेन विभुत्वेन चोत्पत्त्यादीनां चतुर्णां क्रिया-
 फलानामसम्भवात् । तस्मात् सामर्थ्यप्राप्तेऽवबोधो भाव्यत्वेनाव-
 तिष्ठते । अर्थोऽसमर्थो विद्वानधिक्रियत इति न्यायेन दर्शपूर्णमा-
 सादिविषयावबोधमवेष्टमाणाः तत्त्वबोधे स्वाध्यायं विनियुञ्जते ।
 अध्ययनविधिसु लिखितपाठादित्यावृत्त्या अध्ययनसंस्कृतत्वं स्वा-
 ध्यायस्यावगमयति तथाच यथा दर्शपूर्णमासादिजन्यं परमा-
 पूर्वम् अवघातादिजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकं तथा समस्त-
 क्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियममजन्तमपूर्वं क-
 ल्पयिष्यति नियमाद्गुणानिष्टौ विधिप्रवणं वैफल्यमापद्येत न च

विश्वजिज्ञासेन फलकल्पनावकल्प्यते अर्थावबोधे दृष्टे फले सति
फलान्तरकल्पनायाः अयोगात् । तदुक्तम्

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति ॥

ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि साङ्गवेदाध्यायिनः
पुरुषस्वार्थावबोधसम्भवात् विचारशास्त्रस्य वैफल्यमिति चेन्न-
दसमञ्जसं बोधमात्रसम्भवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् ।
तद्यथा अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्य-
र्थनिर्णयो व्याकरणेन निगमेन निरुक्तेन वा न लभ्यते विचा-
रशास्त्रेण तु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषवशादर्थनिर्णयो ल-
भ्यते । तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् । न च वेदमधीत्य
स्त्रायादिति शास्त्रं गुरुकुलनिवृत्तिपरं व्यवधानप्रतिबन्धकं
बाधेतेति मन्तव्यं स्त्रात्वा भुङ्क्ते इतिवत् पूर्वापरोभावसमानक-
र्तृकत्वमात्रप्रतिपत्त्या अध्ययनसमावर्त्तनयोनैरन्तर्याप्रतिपत्तेः ।
तस्माद्विधिसामर्थ्यादेवाधिकरणसहस्रात्मकं पूर्व्वमीमांसाशास्त्र-
मारम्भनीयम् । इदं चाधिकरणं शास्त्रेणोपोद्घातत्वेन सम्ब-
ध्यते । तदाह

चिन्तां प्रकृतमिद्वार्थामुपोद्घातं प्रचक्षते इति ।

इदमेवाधिकरणं गुरुमतमनुसृत्योपन्यस्यते । अष्टवर्षं ब्राह्मणमु-
पनयीत तमध्यापयितेत्यत्राध्यापनं नियोगविषयः प्रतिभासते
नियोगश्च नियोज्यमपेक्षते कस्याच नियोज्य इति चेदाचार्यक-
काम एव सम्माननेत्यादिना पाणिन्यनुब्राह्मणेनाचार्यके जन्म-

माने नयतेर्धातोरात्मनेपदस्य विधानात् उपनयने यो नि-
योज्यः स एवाध्यापनेऽपि तयोरेकप्रयोगत्वात् । अतएवात्म-
मनुना मुनिना

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

साङ्गश्च सरस्वत्यश्च तमाचार्यं प्रचक्षत इति ॥

ततश्चाचार्यकर्मकमध्यापनं माणवककर्मकेणाध्ययनेन विना न
सिद्ध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्तैवाध्ययनानुष्ठानं सेत्स्यति प्रयोज्य
व्यापारमन्तरेण प्रयोजकव्यापारस्यानिर्वाहत् । तद्धातेतय
इत्यस्य विधिलं न सिद्ध्यतीति चेन्मा सैत्सीत् का नो हानिः
पृथगध्ययनविधेरभ्युपगमे प्रयोजनाभावादिधिलस्य नित्यानुवा-
दत्वेनाप्युपपत्तेः । तस्मादध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ
पूर्वोत्तरपक्षौ प्रकारान्तरेण प्रदर्शनीयौ विचारशास्त्रमवैधत्वे-
नानारब्धव्यमिति पूर्वपक्षः वैधत्वेनारब्धव्यमिति राङ्गान्तः ।
तत्र वैधत्वं वदता वदितव्यं किमध्यापनविधिर्माणवकस्यार्थाव-
बोधमपि प्रयुक्ते किं वा पाठमात्रं नाद्यः विनाप्यर्थावबोधे-
नाध्यापनसिद्धेः न द्वितीयः पाठमात्रे विचारस्य विषयप्रयो-
जनयोरसम्भवादापाततः प्रतिभातः सन्दिग्धोऽर्थो विचारशा-
स्त्रविषयो भवति । तथा सति यच्चार्यावगतिरेव नास्ति तत्र
सन्दिग्धस्य का कथा विचारफलस्य निर्णयस्य प्रत्याज्ञा दूरत
एव । तथाच यदसन्दिग्धं प्रयोजनं तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्वागो-
चरः यथा समनस्केन्द्रियसन्निवृष्टः स्पष्टासौकमध्यमध्यासीनो
बुध इति न्यासेन विषयप्रयोजनयोरसम्भवेन विचारशास्त्रम-

नारभ्यमिति पूर्वः पक्षः अध्यापनविधिनार्थावबोधो मा प्रयोजि-
तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो गृहीतपदपदार्थसङ्गतिकस्य पुरुषस्य
पौरुषेयेस्त्विन प्रबन्धेषु आस्त्रायेऽप्यर्थावबोधः प्राप्नोत्येव । ननु
यथा विषं भुङ्क्षेत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवर्त्तते मास्य गृहे
भुङ्क्ष्या इति भोजनप्रतिषेधस्य मादवाक्यविषयत्वात् तथ्यास्त्रा-
यार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावदोषः प्राचीनः प्रादुःष्यादिति
चेन्नैवं वाचः दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्विषयसम्भवात् विषभोजन-
वाक्यस्याप्रणीतत्वेन मुख्यार्थपरिग्रहे बाधः स्यादिति विवक्षा
नाश्रीयते अपौरुषेये तु वेदे प्रतीयमानार्थः कुतो न विवर्त्तते
विवर्त्तिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य सन्देहः स सर्वोऽपि
विचारशास्त्रस्य विषयो भविष्यति तन्निर्णयस्य प्रयोजनं तस्मा-
दध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेनावगम्यमानस्यार्थस्य विचारार्ह-
त्वाद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वेन विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति रा-
द्धान्तसंग्रहः ।

स्यादेतत् वेदस्य कथमपौरुषेयत्वमभिधीयते तत्प्रतिपाद-
कप्रमाणाभावात् कथं मन्येयाः अपौरुषेयाः वेदाः सम्प्रदाया-
विच्छेदे सत्यस्यार्थ्यमाणकर्तृकत्वादात्मवदिति तदेतन्मन्दं विशेष-
णासिद्धेः पौरुषेयवेदवादिभिः प्रस्तये सम्प्रदायविच्छेदस्य कची-
करणात् । किञ्च किमिदमस्यार्थ्यमाणकर्तृकत्वं नाम अप्रतीयमा-
नकर्तृकत्वमस्मरणगोचरकर्तृकत्वं वा न प्रथमः कल्पः परमेश्व-
रस्य कर्तुः प्रमितेरभ्युपगमात् न द्वितीयः विकल्पासहत्वात्
तथाहि किमेकेनास्मरणमभिप्रेयते सर्वैर्वा नाद्यः यो धर्मशील

जितमानरोष इत्यादिषु मुक्तकोक्तिषु व्यभिचारात् न द्वितीयः
सर्व्या स्मरणस्य असर्व्यज्ञदुर्ज्ञानत्वात् पौरुषेयत्वे प्रमाणसम्भवाच्च
वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत्
वेदवाक्यान्याप्तप्रणीतानि प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वात् मन्वादि-
वाक्यवदिति । ननु

वेदस्याध्ययनं सर्व्वं गुर्व्वध्ययनपूर्व्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा

इत्यनुमानं प्रतिपादनं प्रगल्भत इति चेत्तदपि न प्रमाणकोटिं
प्रवेष्टुमीष्टे

भारताध्ययनं सर्व्वं गुर्व्वध्ययनपूर्व्वकम् ।

भारताध्ययनत्वेन साम्प्रताध्ययनं यथेति

आभाससमानयोगक्षेमत्वात् । ननु तत्र व्यासः कर्त्तेति स्मर्यते

को ह्यन्यः पुण्डरीकाचात् महाभारतकृद्भवेत्

इत्यादाविति चेत्तदसारम्

अथः सामानि जज्ञिरे ।

कुन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत इति

पुरुषसूक्ते वेदस्य स कर्त्तृकताप्रतिपादनात् । किञ्चानित्यः शब्दः
सामान्यवत्त्वे सति अस्मादादिवाह्येन्द्रिययाह्यत्वाद्भवत् । नन्विद-
मनुमानं स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणप्रतिपत्तमिति
चेत् तदतिफल्लगु लूनपुनर्जातकेशदलितकुन्दादाविव प्रत्यभि-
ज्ञायाः सामान्यविषयत्वेन बाधकत्वाभावात् । नन्वशरीरस्य पर-
मेश्वरस्य तान्वादिसंज्ञानाभावेन वर्णोच्चारणसम्भवात् कथं तत्-

प्रणीतत्वं वेदस्य स्यादिति चेन्न तद्गद्वं स्वभावतोऽङ्गरीरस्यापि
तस्य भक्तानुग्रहार्थं लीलाविग्रहग्रहणसम्भवात् । तस्माद्देदस्या-
पौरुषेयत्ववाचो युक्तिर्न युक्तेति चेत् तच्च समाधानमभिधीयते
किमिदं पौरुषेयत्वं सिद्धाधयिषितं पुरुषादुत्पन्नत्वमात्रं यथा
अस्मदादिभिरहरहररुच्यमाणस्य वेदस्य प्रमाणान्तरेणार्थमुप-
लभ्य तत्प्रकाशनाय रक्षितत्वं वा यथा अस्मदादिभिरेव निब-
ध्यमानस्य प्रबन्धस्य प्रथमे न विप्रतिपत्तिः चरमे किमनुमान
बलात् तत्साधनमागमबलाद्वा नाद्यः मालतीमाधवादिवक्त्रेषु
मव्यभिचारत्वात् । अथ प्रमाणत्वे सतीति विशिष्यत इति चेत्त-
दपि न विपश्चितो मनसि वैशद्यमापद्यते प्रमाणान्तरागोच-
रार्थप्रतिपादकं हि वाक्यं वेदवाक्यं तत्प्रमाणान्तरागोचरार्थं
प्रतिपादकमिति साध्यमाने मम माता बन्धेतिवत् व्याघाता-
पातात् । किञ्च परमेश्वरस्य लीलाविग्रहपरिग्रहाभुपगमेऽप्य-
तीन्द्रियार्थदर्शनं न सञ्जाघटीति देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थ
ग्रहणोपायाभावात् । न च तत्सञ्चुरादिकमेव तादृक्प्रतीति
जननक्षममिति मन्तव्यं दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया आश्रणीय-
त्वात् । तदुक्तं गुह्यभिः सर्वज्ञनिराकरणवेलायाम्

यथाप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिसङ्गनात् ।

दूरस्यस्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्राव्यवृत्तितेति ॥

अतएव नागमबलान्तत्साधनं तेन प्रोक्तमिति पाणिन्यनुशामने
जाग्रत्यपि काठककालापतैत्तिरीयमित्यादिसमाख्या अध्यय-
नसम्प्रदायप्रवर्त्तकविषयत्वेनापपद्यते तद्वदत्रापि सम्प्रदाय-

प्रवर्त्तकविषयत्वेनाद्युपपद्यते न चानुमानबलाच्छब्दस्यानित्यत्व-
सिद्धिः प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । न चासत्यप्येकत्वे सामान्यनिब-
न्धनं तदिति साम्प्रतं सामान्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्वाधकोप-
निपातादास्वीयते । कश्चिद्व्यभिचारदर्शनाद्वा तत्र कश्चिद्व्यभिचा-
रदर्शने तदुत्प्रेक्षायामुक्तं स्वतः प्रामाण्यवादिभिः

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा विनश्यतीति ॥

नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गादिव्यक्तिविषयं
तासां प्रतिपुरुषं भेदोपलम्भादन्यथा सोमशर्माधीते इति वि-
भागो न स्यादिति चेत्तदपि शोभां न विभर्त्ति गादिव्यक्तिभेदे
प्रमाणाभावेन गत्वादिजातिविषयकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
यथा गत्वमजानत एकमेव भिन्नदेशपरिमाणसंख्यानव्यक्त्युपधा-
नवशात् भिन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव
प्रथ्यते तथा गव्यक्तिमजानत एकापि व्यञ्जकभेदात् तत्तद्बुद्ध्या-
नुबन्धिनी प्रतिभासते । एतेन विरुद्धधर्माध्यासात् भेदप्रतिभास
इति प्रत्युक्तम् । तत्र किं स्वाभाविको विरुद्धधर्माध्यासो भेदस्वा-
धकत्वेनाभिमतः प्रातीतिको वा प्रथमे अविद्धिः अपरथा स्वा-
भाविकभेदाभ्युपगम दश गकारानुद्धारयच्चैत्र इति प्रतिपत्तिः
स्यात् नतु दशकृत्वो गकार इति । द्वितीये तु न स्वाभाविक
भेदसिद्धिः न हि परोपाधिभेदेन स्वाभाविकमैक्यं विहन्यते ।
माभूत् नभमोऽपि कुम्भाद्युपाधिभेदात् स्वाभाविको भेदस्तत्र
व्यावृत्तव्यवहारो नादनिदानः । तदुक्तमाचार्यैः

प्रयोजनानु यज्यातेऽदृष्टादेव लक्ष्यते ।

यन्निष्ठमन्तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्घेति ॥

तथाच । प्रत्यभिज्ञा वदा शब्दे जागर्ति निरवग्रहा ।

अनित्यत्वानुमानानि सैव सर्वाणि बाधते ॥

एतेनेदमपास्तम् । यदवादि वागीश्वरेण मानमनोहरे अनित्यः
शब्दः इन्द्रियविशेषगुणत्वाच्चरूपवदिति । शब्दद्रव्यत्वादिनां
प्रत्यक्षसिद्धेः ध्वन्यंशे सिद्धसाधनत्वाच्च अश्रावणलोपाधिबाधित-
त्वाच्च । उदयनस्तु आश्रयाप्रत्यक्षत्वेऽप्यभावस्य प्रत्यक्षतां महता
प्रबन्धेन प्रतिपादयन् निवृत्तः कोलाहलः उत्पन्नः शब्द इति
व्यवहाराचरणे कारणं प्रत्यक्षं शब्दानित्यत्वे प्रमाद्यति स्म ।
सोऽपि विरुद्धधर्मसंघर्षस्य औपाधिकलोपपादनन्यायेन दत्तर-
क्तवस्तिनेव तासः समापोहि । नित्यत्वे सर्वद्रोषलब्ध्यानुपलब्धि-
प्रसङ्गे यो न्यायभूषणकारोक्तः सोऽपि ध्वनिसंस्कृतलोपलब्धा-
भ्युपगमात् प्रतिक्षिप्तः । वस्तु युगपदिन्द्रियसम्बन्धित्वेन प्रतिनि-
यतसंस्कारकसंस्कार्यभावानुमानं तदात्मन्यनैकान्तिकमवति
कलकले ततश्च वेदस्यापौरुषेयतया निरक्षयमस्तत्राकाशकलङ्का-
कुरत्वेन स्ततः सिद्धं धर्मं प्रामाण्यमिति सुस्थितम् ।

स्यादेतत्

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्ततः साक्षाः समाश्रिताः ।

नैवाधिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्ततः ॥

प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः ।

प्रमाणत्वं स्ततः प्राहुः परतस्याप्रमाणतामिति

वादिविवाददर्शनात् कथंकारं स्वतः सिद्धं धर्मप्रामाण्यमिति
 सिद्धवत्कृत्य स्वीक्रियते । किञ्च किमिदं स्वतः प्रामाण्यं नाम किं
 स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म आहोस्वित् स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वं कि-
 मुत स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वमुताहो ज्ञानसामग्रीजन्यज्ञानवि-
 शेषाश्रितत्वं किंवा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् ।
 तच्चाद्यः सावद्यः कार्यकारणभावस्य भेदसमानाधिकरणत्वेनै-
 कस्मिन्सम्भवात् नापि द्वितीयः गुणस्य सतो ज्ञानस्य प्रामाण्यं
 प्रति समवायिकारणतया द्रव्यत्वाभावात् नापि तृतीयः प्रा-
 माण्यस्योपाधित्वे जातित्वे वा जन्माद्योगात् स्मृतित्वानधिकर-
 णस्य ज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावः प्रामाण्योपाधिः न च तस्यो-
 त्पत्तिसम्भवः अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्युपगमादतएव न जाते-
 रपि जनिर्युज्यते नापि चतुर्थः ज्ञानविशेषो ह्यप्रमा विशेष-
 सामर्थ्याच्च सामान्यसामग्री अनुश्रविव्रति शिंशपासामर्थ्यामिव
 वृक्षसामग्री अपरथा तस्याकस्मिकत्वम्प्रसज्येत्तस्मात् परतस्त्वेन
 स्वीकृताप्रामाण्यं विज्ञानसामग्रीजन्याश्रितमित्यतिव्याप्तिराप-
 द्येत । पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः किं दोषाभावसहकृतज्ञान-
 सामग्रीजन्यत्वमेव ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं किं दोषाभावास-
 हकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वं नाद्यः दोषाभावसहकृतज्ञानसाम-
 ग्रीजन्यत्वमेव परतः प्रामाण्यमिति परतःप्रामाण्यवादिभिर्हर-
 रीकरणात् नापि द्वितीयः दोषाभावसहकृतत्वेन सामर्थ्या सह-
 कृतत्वे सिद्धे अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धतया दोषाभावस्य
 कारणताया वज्रलेपाद्यमानत्वात् अभावः कारणमेव न भव-

तीति चेत्तदा वक्तव्यम् अभावस्य कार्यत्वमस्ति न वा यदि नास्ति तदा पटप्रध्वंसानुपपत्त्या नित्यताप्रसङ्गः अद्यास्ति किमपराङ्गं कारणत्वेनेति सेयमुभयतःपाशा रज्जुः । तदुदितमुदयनेन

भावे यथा तथाभावः कारणं कार्यवन्मत इति ।

तथाच प्रयोगः विमता प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् प्रामाण्यं परतो ज्ञायते अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत् तस्मादुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च परतस्त्वे प्रमाणसम्भवात् स्वतः सिद्धं प्रामाण्यमित्येतत् पूतिकुष्माण्डायत इति चेत् तदेतदाकाशमृष्टिह्रननायते । विज्ञानसामयोजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति निरुक्तिसम्भवात् अस्ति चाचानुमानं विमता प्रमा विज्ञानसामयोजन्यत्वे सति तदतिरिक्तजन्या न भवति अप्रमात्वानधिकरणत्वात् घटादिवत् न सौदयनमनुमानं परतस्त्वसाधकमिति शङ्कनीयं प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वादप्रमावदिति प्रतिसाधनग्रहणत्वात् ज्ञानसामयीमात्रादेव प्रमात्यन्तिसम्भवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा कारणत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । ननु दोषस्याप्रमाहेतुत्वेन तदभावस्य प्रमां प्रति हेतुत्वं दुर्निवारमिति चेत् न दोषाभावस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धत्वात्

तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।

अप्रामाण्यद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गो नयोदित इति ॥

तथा प्रमाज्ञप्तिरपि ज्ञानज्ञापकसामयीत एव जायते । न च

संग्रहानुदयप्रसङ्गे बाधक इति युक्तं वक्तुं सत्यपि प्रतिभासपु-
ष्कलकारणे प्रतिबन्धकदोषादिषमवधानात् तदुपपत्तेः । किञ्च
तावकमनुमानं स्वतः प्रमाणं न वा आद्ये अनैकान्तिकता द्वितीये
तस्यापि परतः प्रामाण्यमेवं तस्य तस्यापीत्यनवस्था दुरवस्था
स्यात् । यदत्र कुसुमाञ्जलावुदयनेन झटिति प्रचुरप्रवृत्तेः
प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वाभावमापादयता प्रणयादि प्रवृत्ति-
र्हीच्छामपेक्षते तत्प्राचुर्यं चेच्छाप्राचुर्यम् इच्छा चेष्टसाधनता-
ज्ञानं तच्चेष्टजातीयत्वसिद्धानुभवं सोऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षं प्रामा-
ण्यग्रहणन्तु न कचिदुपयुज्यत इति तदपि तत्स्वरस्य पुरस्तात्
कणे सुवर्णमुपेत्य सर्वज्ञोद्घाटनमिव प्रतिभाति अतः समीहि-
तसाधनज्ञानमेव प्रमाणतयावगम्यमानमिच्छां जगयतीत्यत्रैव
स्फुट एव प्रामाण्यग्रहणस्योपयोगः । किञ्च कचिदपि चेन्निर्विचि-
कित्वा प्रवृत्तिः संग्रहादुपपद्येत तर्हि सर्वत्र तथाभावसम्भवात्
प्रामाण्यनिश्चयो निरर्थकः स्यात् अनिश्चितस्य सत्त्वमेव दुर्लभ-
मिति प्रामाण्यं दत्तजलाञ्जलिकं भवेत् इत्यलमिति प्रपञ्चेन ।
यस्मादुक्तं

तस्मात् सद्बोधकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।

अर्थान्यथात्वहेतुत्यदोषज्ञानादपोद्यत इति ॥

तस्माद्बुद्धौ स्वतः सिद्धप्रमाणभावे ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादिविधर्थवादमन्त्रनामधेयात्मके वेदे यजेतेत्यत्र तत्प्रत्ययः
प्रकृत्यर्थोपरत्तां भावनामभिधत्त इति सिद्धे व्युत्पत्तिमभ्युप-
गच्छतामभिहितान्वयवादिनां भट्टाचार्याणां सिद्धान्तो याग-

विषयो नियोग इति कार्यं व्युत्पत्तिमनुसरतामन्विताभिधान
वादिनां प्रभाकरगुरुणा सिद्धान्त इति सर्व्वमवदातम् ॥
इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे जैमिनिदर्शनम् ॥

नन्वयं प्रकृतिभागः अयं प्रत्ययभाग इति प्रकृतिप्रत्यय-
विभागः कथमवगम्यत इति चेत् पीतपातञ्जलजलानामेतयोर्धं
चमत्कारं न करोति व्याकरणशास्त्रस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपर-
तायाः प्रसिद्धत्वात् तथाहि पतञ्जलेर्भगवतो महाभाष्यकारस्य
इदमादिमं वाक्यम् अथ शब्दानुशासनमिति । अस्मार्थः अथे-
त्ययं शब्देऽधिकारार्थः प्रयुज्यते अधिकारः प्रस्तावः प्रारम्भ
इति यावत् शब्दानुशासनशब्देन च पाणिनिप्रणीतं व्याकरण-
शास्त्रं विवक्ष्यते शब्दानुशासनमित्येतावत्यभिधीयमाने सन्देहः
स्यात् किं शब्दानुशासनं प्रसूयते न वेति तथा मा प्रसाङ्गीदि-
त्यथशब्दं प्रायुङ्क्त अथशब्दप्रयोगबलेनार्थान्तरव्युदासेन प्रसू-
यते इत्यस्यार्थस्याभिधीयमानत्वात् अनेन हि वैदिकाः शब्दाः
शस्त्रोदेवीरभीष्टय इत्यादयः तदुपकारिणो लौकिकाः शब्दाः
गौरव्यः पुरुषो हस्तो शकुनिरित्यादयश्चानुब्रियन्ते व्युत्पाद्य
संस्क्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागवक्तव्या बोध्यन्ते इत्यनुशासनशब्द-
शासनवशात् कर्मण्येषा षष्ठी विधातव्या तथाच कर्मणि चेति
समाशप्रतिषेधसम्भवात् शब्दानुशासनशब्दे न प्रमाणपथमव-
तरतीति । अत्रायं समाधिर्भूयते यस्मिन् कृतप्रत्यये कर्त-

कर्मणोद्भवयोः प्राप्तिरस्ति तत्र कर्मण्येव षष्ठीविभक्तिर्भवति न कर्त्तरीति वज्रम्रीहिविज्ञानबलान्नियम्यते । तद्यथा आश्चर्या गवां दोहो श्रित्तिन गोपालकेनेति कर्त्तर्यपि षष्ठी भवतीति केचिद्ब्रुवते अतएवाक्तं काशिकावृत्तौ केचिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वेति शब्दानामनुशासनमित्यत्र तु शब्दानामनुशासनं नार्थानामित्येतावतो विवक्षितस्यार्थस्याचार्यस्य कर्त्तृरुपादानेन विनापि सुप्रतिपादलादाचार्योपादानमकिञ्चित्करं तस्मादुभयप्राप्तेरभावादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येषा षष्ठी न भवति किन्तु कर्त्तृकर्मणोः छतीति छद्योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवतीति छद्योगलक्षणा षष्ठी भविष्यति तथा चेन्नप्रत्ययनपलाशशतनादिवत् समासो भविष्यति अथवा शेषलक्षणेयं षष्ठी तत्र किमपि चोद्यं नावतरत्येव । यद्येवं तर्हि शेषलक्षणायाः षष्ठ्याः सर्वत्र सुवचत्वात् षष्ठीसमासप्रतिषेधसूत्राणामानर्थक्यं प्राप्नुयादिति चेत् सत्यं तेषां स्वरचिन्तायामुपयोगो वाक्यपदीये प्रादर्शितः । तदाह महोपाध्यायवर्द्धमानः

लौकिकव्यवहारेषु यद्येष्टं चेष्टतां जनः ।

वैदिकेषु तु मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्त्तताम् ॥

इति पाणिनिसूत्राणामर्थमत्राभ्यधादृतः ।

अनिकर्तुरिति ब्रूते तत्प्रयोजक इत्यपीति ॥

तद्याच शब्दानुशासनापरनामधेयं व्याकरणशास्त्रमारभ्य वेदितव्यमिति वाक्यार्थः सम्यस्यते । तस्यार्थस्य छटिति प्रतिपक्षये

अथ व्याकरणमित्येवाभिधीयतां अथ शब्दानुशासनमित्यधि-
काक्ष्यं मुधाभिधीयत इति मैवं शब्दानुशासनमित्यन्वर्थस-
माख्यापादाने तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनाख्यानसिद्धेः
अन्यथा प्रयोजनानभिधाने व्याकरणाध्ययने अध्येतृणां प्रवृ-
त्तिरेव न प्रसजेत् । ननु निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य
इति अध्येतव्यविधानादेव प्रवृत्तिः सत्प्यतीति चेन्मैवं तथा-
विधानेऽपि तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनानभिधाने तेषां
प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तथाहि पुरा किल वेदमधीत्याध्येतारस्वरितं
वक्तारो भवन्ति ।

वेदान्त्रो वैदिकाः शब्दाः सिद्धाः लोकाश्च लौकिकाः ।
तस्मादनर्थकं व्याकरणमिति तस्मादेदाङ्गत्वं मन्यमानास्तदध्य-
यने प्रवृत्तिमकार्षुः ततस्वेदानोन्तनानामपि तत्र प्रवृत्तिर्न
सिद्धेत् सा मा प्रमाद्वीदिति तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकं प्रयो-
जनमन्वाख्यमेव । यद्यन्वाख्यातेऽपि प्रयोजने न प्रवर्त्तरन् तर्हि
लौकिकशब्दसंस्कारज्ञानरहितास्ते यज्ञे कर्माणि प्रत्यवायभाजो
भवेयुः धर्माद्भूयेरन् अत एव याज्ञिकाः पठन्ति आहिताग्नि-
रपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति
अतस्तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान्वाख्यानार्थमथ शब्दानु-
शासनमित्येव कथ्यते नाथ व्याकरणमिति । भवति च व्याकरण-
शास्त्रस्य प्रयोजनं तस्य तदुद्देशेन प्रवृत्तेः तस्य प्रयोजनं यथा
स्वर्गाद्देशेन प्रवृत्तस्य यागस्य स्वर्गः प्रयोजनं तस्मात् शब्दानु-
मितिः संस्कारपदवेदनीया शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम् । नन्वे-

वमप्यभिमतं प्रयोजनं न लभ्यते तदुपायमावादश्च प्रतिपद-
पाठ एवाभ्युपाय इति मन्येष्टाः तर्हि स ज्ञानभ्युपायः श्रद्धानां
प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठो भवेत् । श्रद्धापश्रद्धभेदेनानन्वाच्छ-
द्धानामेवं हि समासायते वृहत्सतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षमहत्त्वं
प्रतिपदपाठविहितानां श्रद्धानां श्रद्धापारायणं त्रावाच नान्तं
जगाम वृहत्सतिश्च प्रवक्ता इन्द्रेऽधीवा दिव्यं वर्षमहत्समध्यवन-
कालः न च पारावाप्तिरभूत् किमुताद्य बहिरं जीवति अधीति
बोधाचरणप्रचारणैश्चतुर्भिर्दुपायैर्विद्योपयुक्ता भवति तत्राध्य-
यनकालेनैव सर्वमायुर्पयुक्तं स्यात्तस्मादनभ्युपायः श्रद्धानां
प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति प्रयोजनं न सिद्ध्यदिति चेन्नैवं
श्रद्धप्रतिपत्तेः प्रतिपदपाठमाध्यमानङ्गीकारात् प्रकृत्यादिवि-
भागकल्पनावत्सु लक्ष्येषु सामान्यविशेषरूपाणां लक्षणानां
पर्यन्त्यवत् सङ्गदेव प्रवृत्तौ बहूनां श्रद्धानामनुशासनेपलभाश्च
तथाहि कर्मणीत्येकेन सामान्यरूपेण लक्षणेन कर्मोपपदाद्वा-
तुमाचादण्प्रत्यये कृते कुम्भकारः काण्डलाव इत्यादीनां बहूनां
श्रद्धानामनुशासनमुपलभ्यते एवमातोऽनुपपत्तेर् इति पदपाठ-
स्याश्रित्यप्रतिपादनपरोऽर्थवादः नन्वन्येष्वङ्गेषु सत्सु किमि-
त्येतदेवाद्विद्यते । उच्यते प्रधानञ्च षट्सङ्केषु व्याकरणम् ।
प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति । तदुक्तम्

आसन्नं ब्रह्मब्रह्म तपसामुत्तमं तपः ।

प्रथमं ब्रह्मसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधा इति ॥

तस्मात् व्याकरणशास्त्रस्य श्रद्धानुशासनं भवति शास्त्रात् प्रयो-

जनं पारमर्थ्येण तु वेदरक्षादीनि । अतएवाकं भगवता भा-
ष्यकारेण रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति साधुशब्द-
प्रयोगवशादभ्युदयोऽपि भवति तथाच कथितं कात्यायनेन
शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । अन्यैरप्युक्तम्
एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भ-
वतीति । तथा

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वह्मवाग्रथैः ।

अथ पक्काषिणो यान्ति ये चीक्रमतभाषिणः ॥

नन्वचेतनस्य शब्दस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमुपपद्यत इति चेन्नैवं
मन्वेथाः महता देवेन साम्यश्रवणात् तदाह श्रुतिः चत्वारि-
ष्टङ्गास्तयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो
वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याः आविवेश । व्याचकार च
भाष्यकारः चत्वारि षट्ङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातो-
पसर्गनिपातास्तयो अस्य पादाः लडादिविषयाः त्रिधा भूतभ-
विष्यदर्शमानकास्त्राः द्वे शीर्षे द्वौ नित्यानित्यात्मानौ नित्यः
कार्यश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदात् सप्तहस्तासो अस्य तिङा सह सप्त-
सुब्विभक्तयः त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु उरसि कण्ठे शिरसि च
बद्धः वृषभ इति प्रसिद्धवृषभत्वेन रूपेण क्रियते वर्षणादर्पणश्च
ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन फलप्रदत्वं रोरवीति शब्दं करोति रौतिः
शब्दकर्मा इह शब्दशब्देन प्रपञ्चो विवक्षितः महो देवो मर्त्याः
आविवेश महादेवः शब्दः मर्त्यामरणधर्माणो मनुष्यास्ताना-
विवेशेति महता देवेन परेण ब्रह्मणा साम्यमुक्तं स्यादिति जग-

स्त्रिदातं स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मैवेति । हरि-
णाभाणि ब्रह्मकाण्डे

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत इति ॥

ननु नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्यप्रतीतेः कथं चातुर्विध्य-
मुक्तमिति चेन्नैवं प्रकारान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् । तदुक्तं प्रकीर्णके

द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्द्धा पञ्चधापि वा ।

अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति ॥

कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वमिति हेला-
राजो व्याख्यातवान् । कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनित-
सम्बन्धावच्छेदहेतव इति सम्बन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियावि-
शेषद्योतनादुपसर्गेष्वेवान्तर्भवन्तीत्यभिसन्धाय पदचातुर्विध्यं भा-
ष्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेकव्यम् ।

ननु भवता स्फोटात्मा नित्यः शब्द इति निजागद्यते तन्न
मृष्यामहे तत्र प्रमाणाभावादिति केचित् अत्रोच्यते प्रत्यक्षमे-
वात्र प्रमाणं गौरित्येकं पदमिति नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेः
सर्वजनीनत्वास्तद्वसति बाधके पदानुभवः शक्यो मित्येति वक्तुं
पदार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यापि स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः न च वर्णभ्य
एव तत्प्रत्ययः प्रादुर्भवतीति परीक्षाक्षमं विकल्पासहत्वात् किं
समस्ता व्यस्ता वा अर्थप्रत्ययं जनयन्ति नाद्यः वर्णानां क्षणि-
कानां समूहासम्भवात् नान्यः व्यस्तवर्णभ्योऽर्थप्रत्ययासम्भवात् न
च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारः समस्तीति तस्माद्वर्णानां वाच-

कलानुपपत्तौ यद्वलादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यक्तोऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोट इति तद्विदो वदन्ति । अतएव स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यक्तः स्फुटोभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराकृतः । तथाचोक्तं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये अथ गौरित्यत्र कः शब्दो येनोच्चरितेन सास्त्रालाङ्गूलककुदरुवरविषाणानां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द इत्युच्यते इति । विवृतञ्च कैयटेन वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाचकत्वमिच्छन्ति वर्णानां वाचकत्वे द्वितीयादिवर्षोच्चरणार्थकप्रसङ्गादित्यादिना तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यक्तो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापित इत्यन्तेन प्रवन्धेन ।

ननु स्फोटस्याप्यर्थप्रत्यायकत्वं न घटते विकल्पासहत्वात् किमभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययति अनभिव्यक्तो वा न चरमः सर्वदा अर्थप्रत्ययलक्षणकार्योत्पादप्रसङ्गान् स्फोटस्य नित्यत्वाभ्युपगमेन निरपेक्षस्य हेतोः सदा सत्येन कार्यस्य विलम्बायोगात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया अभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययतीति कक्षीक्रियते तथाभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्ति सम्भूय वा पक्षद्वयेऽपि वर्णानां वाचकत्वपक्षे भवता ये दोषा भाषितास्तएव स्फोटाभिव्यञ्जकत्वपक्षे व्यावर्त्तनीयाः । तदुक्तं भट्टाचार्यैर्मामंसास्त्रोक्तवार्त्तिके

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।

सोऽपि पर्यनुयोगेन नैकेनापि विमुच्यते इति ॥

विभक्त्यन्तेष्वेव वर्णेषु पाणिनिना ते विभक्त्यन्ताः पदमिति गौ-
तमेन च पदसंज्ञायाविहितत्वात् सङ्केतग्रहणेनानुग्रहवशादर्पेणैव
पदबुद्धिर्भविव्यति तर्हि सर इत्येतस्मिन् पदे यावन्तो वर्णा-
स्त्वावन्त एव रस इत्यत्रापि एवं वनं नवं नदो दीना रामो मारो
राजा जारेत्यादिष्वर्थभेदप्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न क्रमभेदेन
भेदसम्भवात् तदुक्तं तौतातितैः ।

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।

कुं

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति ॥

तस्माद्यस्योभयोः समो दोषो न तेनैकस्योद्यो भवतीति न्यायात्
वर्णनामेव वाचकलोपपत्तौ नातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽवकल्पते
इति चेत् तदेतत् काशकुशावलम्बनकल्पनं विकल्पानुपपत्तेः किं
वर्णमात्रे पदप्रत्ययावलम्बनं वर्णसमूहे वा नाद्यः परस्परविल-
क्षणवर्णमालायांमभिन्नं निमित्तं पुष्पेषु विना सूत्रं मालाप्रत्य-
यवदित्येकं पदमिति प्रतिपत्तेरनुपपत्तेः नापि द्वितीयः
उच्चरितप्रध्वस्तानां वर्णानां समूहभावासम्भवात् तत्र हि समूह-
व्यपदेशः ये पदार्था एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततया सहवो
ऽनुभूयन्ते यथा एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततयानुभूयमानेषु
धवखदिरपलाशादिषु समूहव्यपदेशः यथा वा गजनरतुरगा-
दिषु न च ते वर्णास्तयानुभूयन्ते उत्पन्नप्रध्वस्तत्वात् अभिव्य-
क्तिपक्षेऽपि क्रमेणैवाभिव्यक्तौ समूहासम्भवात् नापि वर्णेषु का-
ल्पनिकः समूहः कल्पनीयः परस्परान्तरप्रसङ्गात् एकार्थप्रत्या-
यकत्वमिदं तदुपाधिना वर्णेषु पदत्वप्रतीतिः तत्सिद्धावेकार्थ-

प्रत्यायकत्वसिद्धिरिति । तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु स्फोटवाचकतापक्षेऽपि प्रागुक्तविकल्पप्रसरेण घट्टकुटीप्रभातायितमिति चेत्तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणं वैषम्यसम्भवात् । तथाहि अभिव्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फुटमभिव्यनक्ति उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतमं यथा स्वाध्यायः सकृत्पठ्यमानो नावधार्यते अभ्यासेन तु स्फुटावसायः यथा वा रत्नतत्त्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं न चकास्ति चरमे चेत्तसि यथावदभिव्यज्यते नादैराहितवीज्यामन्येन ध्वनिना सह । आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यत इति प्रामाणिकोक्तेः । तस्मादस्माच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इति व्यवहारवशाद्वर्णानां अर्थवाचकत्वानुपपत्तेः प्रथमे काण्डे तत्रभवद्भिर्भट्टहरिभिरभिहितत्वात् निरवयवमर्थप्रत्यायकं शब्दतत्त्वं स्फोटाभावमभ्युपगन्तव्यमित्येतत् सर्व्वम् । परमार्थसंविस्तरणसत्ता जातिरेव सर्व्वेषां शब्दानामर्थ इति प्रतिपादनपरे जातिसमुद्देशे प्रतिपादितम् । यदि सत्तेव सर्व्वेषां शब्दानामर्थस्तर्हि सर्व्वेषां शब्दानां पर्यायता स्यात् तथाच कचिदपि युगपत्त्रिचतुरपदप्रयोगायोग इति महत्तातुर्व्यमाद्युक्तः । तदुक्तम्

पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते ।

पय्यायेणैव ते यस्माद्वदन्यर्थं न संहता इति ॥

तस्मादयं पक्षो न लोदचमइति चेत् तदेतद्गगनरोमन्यकल्पं नीललोहितपीताद्युपरञ्जकद्रव्यभेदेन स्फुटिकमणेरिव समन्धिभे-

‘दात् सत्तायास्तदात्मना भेदेन प्रतिपत्तिमिद्वौ गोसत्तादिरूप-
गोत्वादिभेदनिबन्धनव्यवहारवैलक्षण्योपपत्तेः । तथा चात्रवाक्यम्

स्फटिकं विमलं द्रव्यं यथा युक्तं पृथक् पृथक् ।

नीललोहितपीताद्यैस्तद्वर्णमुपलभ्यत इति ॥

तथा हरिणायुक्तम्

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्व्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते ।

सा सत्ता सा महानात्मा तामाहुस्त्वत्तादय इति ॥

आश्रयभूतैः सम्बन्धिभिर्भिद्यमाना कल्पितभेदा गवाद्यादिषु
सत्तैव महासामान्यमेव जातिः गोत्वादिकमपरं सामान्यं पर-
मार्थतस्ततो भिन्नं न भवति गोसत्तैव गोत्वं नापरमन्वयि प्रति-
भासते एवमयसत्ता अश्वत्वमित्यादि वाच्यम् । एवञ्च तस्यामेव
गवादिभिन्नायां सत्तायां जातौ सर्व्वे गोशब्दादयो वाचकत्वेन
व्यवस्थिता प्रातिपदिकार्थञ्च सत्तेति प्रसिद्धम् । भाववचनो
धातुरिति पक्षे भावः सत्तैवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव क्रिया-
वचनो धातुरिति पक्षेऽपि जातिमन्ये क्रियामाहुर्नेक्यक्रिय-
र्त्तिनीमिति जातिपदार्थनयानुसारेणानेक्यक्रियाममुद्देशे
क्रियाया जातिरूपत्वप्रतिपादनात् धात्वर्थः सत्ता भवत्येव तस्य
भावस्त्वत्ताविति भावार्थे त्वत्तादीनां विधानात् सत्तावाचित्वं
युक्तं सा च सत्ता उदयव्ययवैधुर्यान्नित्या सर्व्वस्य प्रपञ्चस्य तद्विव-
र्त्ततया देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यात् सा सत्ता

महानात्मेति व्यपदिश्यत इति कारिकादयार्थः । द्रव्यपदार्थसं-
विस्तृष्टत्वं तत्त्वमेव सर्वशब्दार्थ इति सम्बन्धसमुद्देशे समर्थितम्

सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्तैरवधार्यते ।

असत्प्राप्यधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते ॥

अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा ।

गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते इति ॥

भाष्यकारेणापि सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इत्येतदार्थिकव्याख्यानाव-
सरे द्रव्यं हि नित्यमित्यनेन ग्रन्थेन असत्प्राप्यवच्छिन्नं ब्रह्म-
तत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दार्थ इति निरूपितम् । जातिशब्दा-
र्थवाचिनो वाजप्यायनस्य मते गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेत
जातिमभिदधति तस्यामवगाह्यमानायां तत्सम्बन्धात् द्रव्यमव-
गम्यते शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते गुणे तत्स-
म्बन्धात् प्रत्ययः द्रव्यसम्बन्धिसम्बन्धात् संज्ञाशब्दानामुत्पत्ति-
प्रभृत्याविनाशात् शैशव्यकौमारयौवनाद्यवस्थादिभेदेऽपि स
एवायमित्यभिप्रत्ययबलात् सिद्धा देवदत्तत्वादिजातिरभ्युपग-
न्तव्या क्रियास्वपि जातिरालक्ष्यते सैव धातुवाच्या पठतोत्या-
दावनुवृत्तप्रत्ययस्य प्रादुर्भावात् । द्रव्यपदार्थवादिव्याडिनये श-
ब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेयतया प्रतिभासते जातिरूपलक्षणतयेति
नानान्यादिदोषावकाशः । पाणिन्याचार्यस्येभयं सम्यक्तं यतो जा-
तिपदार्थमभ्युपगम्य आत्माख्यायामेकस्मिन् वज्रवचनमन्यतरस्या-
मित्यादिव्यवहारः द्रव्यपदार्थमङ्गीकृत्य सङ्ख्याणामेकशेष एक-
विभक्तावित्यादिः व्याकरणस्य सर्वपार्षदत्वान्ततदयामभ्युपगमे न

कश्चिद्विरोधः । तस्मात् इत्थं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दार्थ इति स्थितम् । तदुक्तम्

तस्माच्छक्तिविभागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः ।

एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशत इति ॥

सत्यस्वरूपमपि हरिणोक्तं सम्बन्धसमुद्देशे

यत्र द्रष्टा च दृश्यञ्च दर्शनस्याविकल्पितम् ।

तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्तस्यन्तवेदिन इति ॥

द्रव्यसमुद्देशेऽपि ।

विकारोपगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा ।

विकारापगमे यत्र तामाहुः प्रकृतिं परामिति ॥

अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्व्याहृत्य वाच्यवाचकयोरविभागः प्रदर्शितः

वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाश्च न पृथक् ततः ।

अपृथक्त्वोऽपि सम्बन्धसंयोगानात्मनोरिवेति ॥

तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्याविद्यामात्र-
कल्पितत्वेन प्रतिनियताकारोपधीयमानरूपभेदं ब्रह्मतत्त्वं सर्व-
शब्दविवक्षितः अभेदे च पारमार्थिके संवृतिवशाद्ब्रह्मव्यवहारदशायां
स्वप्नावस्थावदुच्चावचः प्रपञ्चो विवर्त्तत इति कारिकार्थः । तदा-
हुर्वेदान्तवादनिपुणाः ।

यथा स्वप्नप्रपञ्चेऽयं मयि मायाविजृम्भितः ।

एवं जाग्रत्प्रपञ्चेऽपि मयि मायाविजृम्भित इति ॥

तदित्यं कूटस्थे परस्मिन् ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रत्यग-

भिन्नेऽवगते अनाद्यविद्यानिवृत्तौ तादृग्ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणं
निःश्रेयसं सेत्स्यति शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीत्य-
भियुक्तोक्तेः । तथाच शब्दानुशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं
सिद्धम् । तदुक्तम्

तद्भारमपवर्गस्य वाङ्मूलानां चिकित्सितम् ।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षत इति ॥

तथा । इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिशोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमार्गाणामजिह्वा राजपङ्कतिरिति ॥

तस्माद्वाकरणशास्त्रं परमपुरुषार्थसाधनतयाधेतव्यमिति सिद्धम् ।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे पाणिनिदर्शनम् ॥

अथ सांख्यैराख्याते परिणामवादे परिपन्थिनि जागरूके क-
थंकारं विवर्त्तवाद आदरणीयो भवेदेष हि तेषामाघोषः । सङ्क्षे-
पेण हि साङ्ख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः सम्भाव्यन्ते कश्चिदर्थः प्रकृ-
तिरेव कश्चिद्विकृतिरेव कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च कश्चिदनुभय
इति । तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनोप्या मूलप्रकृतिः
नासावन्यस्य कश्चिद्विकृतिः । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या
सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात् तदुक्तं मूल-
प्रकृतिरविकृतिरिति । मूलस्यासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः मह-
दादेः कार्यकलापस्यासौ मूलं नत्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति
अनवस्थापातात् । न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवतीति
वाच्यं प्रमाणाभावादिति भावः । विकृतयश्च प्रकृतयश्च महदह-

ङ्कारतन्मात्राणि तदप्युक्तं महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सन्नेति
 अस्यार्थः प्रकृतयश्च ताः विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त मह-
 दादीनि तत्त्वानि तत्रान्तःकरणादिपदवेदनीयं महतत्त्वमह-
 ङ्कारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः एवमहङ्कारतत्त्वमभि-
 मानापरनामधेयं महतो विकृतिः प्रकृतिश्च तदेवाहङ्कारतत्त्वं
 तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानां तदेव सात्त्विकं
 सत्प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसना
 त्वगाख्यानां कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामु-
 भयात्मकस्य मनसश्च रजसस्तुभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कार-
 णत्वमस्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन

अभिमानोऽङ्कारस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।

एकादशकस्य गणस्तन्मात्रापञ्चकश्चैव ।

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ।

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।

वाक्पादपाणिपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्युक्तः ।

उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियञ्च साधर्म्या-
 दिति ।

विवृतञ्च तत्त्वकौमुद्यामाचार्यवाचस्पतिभिः केवला विकृ-
 तिस्तु वियदादीनि पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च तदुक्तं
 षोडशकस्तु विकार इति षोडशसङ्ख्यावच्छिन्नो गणः षोडशको
 विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटा-

दीनां प्रकृतिसंस्थापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं गोघटादीनां स्थूललेन्द्रियग्राह्यत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावः तत्र शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धतस्माच्चेभ्यः पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च भूतानि वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता । तदुक्तम्

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गुणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानीति ।

अनुभयात्मकः पुरुषः तदुक्तं न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति । पुरुषस्तु कूटस्थनिष्ठोऽपरिणामी न कस्यचित् प्रकृतिर्नापि वि-कृतिः कस्यचिदित्यर्थः । एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमा-णत्रयमभिमतं तदप्युक्तं

दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति ।

इह कार्यकारणभावे चतुर्द्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सञ्जायत इति सौगताः सङ्गिरन्ते । नैयायिकादयः सतोऽस-ञ्जायत इति । वेदान्तिनः सतो विवर्त्तः कार्यजातं न वस्तु सदिति । सांख्याः पुनः सतः सञ्जायत इति । तत्रासतः सञ्जा-यत इति न प्रामाणिकः पक्षः असतो निरुपाख्यस्य ब्रह्मविषा-णवत्कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च । नापि सतोऽसञ्जायते कारकव्यापारात् प्रागसतः ब्रह्मविषाण-वत्तत्तासम्बन्धलक्षणात्पत्त्यनुपपत्तेः नहि नीलं निपुणतमेनापि

पीतं कर्तुं पार्यते । ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत्तद-
 चारु असति धर्मिणि तद्धर्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्मिणः
 सत्त्वापत्तेः । तस्मात् कारकव्यापारात् प्रागपि कार्यं सदेव
 मतस्याभिव्यक्तिरुपपद्यते यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहेन
 सौरभेयोषु पयसः । असतः करणे किमपि निदर्शनं न दृश्यते ।
 किञ्च कार्येण कारणं सम्बद्धं तज्जनकम् असम्बद्धं प्रथमे
 कार्यस्य सत्त्वमायातं सतीरेव सम्बन्ध इति नियमात् चरमे
 सर्वं कार्यजातं सर्वस्माज्जायेत असम्बद्धत्वाविशेषात् । तदा-
 ख्यायि साङ्ख्याचार्यैः

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।

असम्बद्धस्य सौत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति ।

अथैवमनुष्ठेयासम्बद्धमपि तदेव जनयति यत्र यच्छक्तं शक्तिश्च
 कार्यदर्शनोन्नेयेति तत्र सङ्गच्छते तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र
 तैलस्यासत्त्वे सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूप-
 णायोगात् । कार्यकारणयोरभेदाच्च कार्यस्य सत्त्वं कारणात्
 पृथक् न भवति पटसन्तुभ्यो न भिद्यते तद्धर्मत्वान्न यदेवं न
 तदेवं यथा गोरश्वः तद्धर्मश्च पटसस्माद्व्याप्यन्तरम् । तर्हि
 प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्यं कुर्युरिति चेत् संस्नानभेदेनाविर्भू-
 तपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः यथा हि कूर्म-
 स्थाङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति
 चाविर्भवन्ति एवं कारणस्य तत्त्वादेः पटादयो विशेषा निःस-
 रन्त आविर्भवन्त उदयश्च न रात्युत्थानो निविशमानास्तिरोभवन्तो

विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः ।
यद्योक्तं भगवद्गीतायाम्

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति ।

ततश्च कार्यानुमानात् तत्प्रधानसिद्धिः । तदुक्तम्

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्व्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमिति ।

नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त्तः प्रपञ्चः बाधानुपलम्भात् अधि-
ष्ठानारोपयोस्त्रिज्जडयोः कलधातरूप्यादिवत् सारूप्याभावे-
नारोपासम्भवाच्च तस्मात् सुखदुःखमोहात्मकस्य तथाविधका-
रणमवधारणीयं तथा च प्रयोगः विमतं भावजातं सुखदुःख-
मोहात्मककारणकं तदन्वितत्वात् यद्येनाम्नीयते तत्तत्कारणकं
यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथाचेदं तस्मा-
त्तथेति । तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत् सत्त्वं या
दुःखात्मकता तद्रजः या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगु-
णात्मककारणसिद्धिः तथा हि प्रत्येकं भावास्तैर्गुण्यवन्तोऽनुभू-
यन्ते यथा मैत्रदारेषु सत्यवत्यां मैत्रस्य सुखमाविरक्षि तं प्रति
सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्तत्पत्नीनां दुःखम् । ताः प्रति रजोगुणप्रा-
दुर्भावात् तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमो-
गुणसमुद्भवात् एवमन्यदपि घटादिकं लभमानं सुखं करोति
परैरपि द्विथमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनो-
पतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः मुह वैचित्त्वे इत्यस्माद्धा-
तोर्मोहशब्दनिष्पत्तेः उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात् । तस्मात्

सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमव-
गम्यते । तथाच श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते
अजामेकां लोहितशुक्लद्वयं वक्त्राः प्रजाजनयन्तीं सरूपाः ।
अजोद्धेको जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजान्य इति ॥
अत्र लोहितशुक्लद्वयशब्दा रज्जुकलप्रकाशकलावरकलसाध-
र्म्यात् रजस्तत्त्वतमोगुणत्वप्रतिपादनपराः ।

नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्ये न व्या-
प्रियते अतः केनचित्चेतनेनाधिष्ठात्रा भवितव्यं तथाच सर्व्या-
र्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्यः स्यादिति चेत् तदसङ्गतम् अचे-
तनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः दृष्टञ्च अचेतनं
चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविट्द्वयमचे-
तनं चीरं प्रवर्त्तते यथा जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्त्तते
तथाच प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्स्यति । तदुक्तम्
वत्सविट्द्वयनिमित्तं चीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति ॥

यस्तु परमेश्वरः कर्णया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्वा-
दिनां डिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः स किं सृष्टेः
प्राक् प्रवर्त्तते सृष्ट्युत्तरकालंवा आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखा-
नुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः द्वितीये परस्पर-
अयप्रसङ्गः कर्णया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति । तस्मादचे-
तनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परि-
णामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः । यथा नि-

व्यापारस्याप्यवस्थान्तस्य सन्निधानेन लोहस्य व्यापारः तथा
निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते प्रकृ-
तिपुरुषसम्बन्धस्य पञ्चान्वयपरस्परपेक्षानिबन्धनः । प्रकृतिर्हि
भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते पुरुषोऽपि भेदाद्यहादुद्विष्टा-
यापत्या तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते । तत्प्रकृति-
पुरुषविवेकनिबन्धनं न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः
प्रधानमपेक्षते । यथा खलु कैचित् पञ्चान्वयै पथि मार्थेन गच्छ-
न्तौ दैवकृतादुपपन्नात् परित्यक्तमार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परि-
भ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात् संयोगमुपगच्छेतां तत्र चान्वेन
पङ्क्तुः स्कन्धमारोपितः ततः पङ्क्तुदर्शितेन मार्गेणान्वः समीहितं
स्थानं प्राप्नोति पङ्क्तुरपि स्कन्धाधिरूढः तथा परस्परपेक्ष-
प्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः । यथोक्तम्

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पञ्चान्वयदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्ग इति ॥

ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथ-
मुपपद्यत इति चेदुच्यते यथा भर्त्ता दृष्टदोषा खैरिणी भर्त्तारं
पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृ-
तिरपि । यथोक्तम्

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशं विनिवर्त्तते प्रकृतिरिति ॥

एतदर्थं निरीश्वरशास्त्रशास्त्रप्रवर्त्तककपिलानुसारिणां मतमुप-
न्यस्तम् ॥ इति सर्वदर्शनसंग्रहे सांख्यदर्शनम् ॥

साम्प्रतं शेषरसांख्यप्रवर्त्तकपतञ्जलिप्रभृतिमुनिमतमनुवर्त्तमानानां मतमुपन्यस्यते । तत्र सांख्यप्रवचनापरनामधेयं योगशास्त्रं पतञ्जलिप्रणीतं पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमे पादे अथ योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिशत् भगवान् पतञ्जलिः । द्वितीये तपःस्वाध्या-
 येश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग इत्यादिना व्युत्थितश्चित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च वहिरङ्गानि साधनानि । तृतीये देशबन्धश्चित्तस्य धारणेत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तत्रावान्तरफलं विभूतिजातम् । चतुर्थे जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इत्यादिना सिद्धिपञ्चकप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयोजनं कैवल्यम् । प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्राचीनान्येव सम्मतानि षड्विंशस्तु परमेश्वरः क्लेशकर्माविपाकाश्चैरपरान्मृत्युः पुरुषः स्वेच्छया निर्माणाकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसम्प्रदायप्रवर्त्तकः संसाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभृतामनुयाहकश्च ।

ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य तस्य तापः कथमुपपद्यते येन परमेश्वरोऽनुयाहकतया कलीक्रियते इति चेदुच्यते तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तथ्यं बुद्ध्यात्मना परिणमते इति सत्त्वे परितप्यमाने तमोवशेन तदभेदावगाहिपुरुषोऽपि तप्यत इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः

सत्त्वं तथ्यं बुद्धिभागेन वृत्तं भावा ते वा राजसास्त्रापकास्ते ।

तथाभेदपाहिणो तामसो या वृत्तिस्तस्यां तथ इत्युक्त आत्मेति ।
पतञ्जलिनायुक्तम्

अपरिणामिनो हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामि-
न्यर्थे प्रतिसंक्रान्ते च तद्वृत्तिमनुभवतीति ।

भोक्तृशक्तिरिति चिच्छक्तिरुच्यते सा चात्मैव परिणामिन्यर्थे
बुद्धितत्त्वे प्रतिसंक्रान्ते च प्रतिविम्बिते तद्वृत्तिमनुभवतीति बुद्धौ
प्रतिविम्बिता सा चिच्छक्तिर्बुद्धिच्छायापत्त्या बुद्धितृप्त्यनुकार-
वतीति भावः तथा बुद्धेऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति
तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रतिभासत इति इत्थं
तथ्यमानस्य पुरुषस्यादरनैरन्तर्यादीर्घकालानुबन्धियमनिषमा-
द्यष्टाङ्गयोगानुष्ठानेन परमेश्वरप्रणिधानेन च सत्त्वपुरुषान्यता-
ख्यातावनुपस्रवायां जातायामविद्यादयः पञ्चकेशाः समूलकार्ष-
कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता
भवन्ति ततश्च पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थानं कैवल्यमिति
सिद्धम् ।

तत्रायं योगानुशासनमिति प्रथमसूत्रेण प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं
विषय प्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रतिपाद्यते ।
अत्रायंशब्देऽधिकारार्थः स्वीक्रियते अथशब्दस्थानेकार्थत्वे संभ-
वति कथमारम्भार्थत्वपक्षे पक्षपातः सम्भवेत् । अथशब्दस्य मङ्ग-
लाद्यनेकार्थत्वं नामलिङ्गानुशासनेनानुशिष्टं मङ्गलान्तरारम्भ-
प्रश्रकात्कर्त्तव्येति । अथ प्रश्रकात्कर्त्तव्येति संभवेऽपि आन-
न्तर्यमङ्गलपूर्वप्रकृतापेक्षारम्भलक्षणानाञ्चतुर्णामर्थानां सम्भवा-

दारमार्थत्वानुपपत्तिरिति चेन्नैवं मस्याः विकल्पामहत्वात् आ-
 नन्तर्यमथशब्दार्थ इति पक्षे यतः कुतश्चिदानन्तर्यं पूर्ववृत्ति-
 भावसाधारणात् कारणादानन्तर्यं वा । न प्रथमः नहि कश्चित्
 क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकमिति न्यायेन सर्वो जन्तुः किञ्चित्
 कृत्वा किञ्चित् करोत्येवेति तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्ततया
 तदर्थायशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गे । न चरमः शमाद्यनन्तरं योगस्य
 प्रवृत्तावपि तस्यानुशासनप्रवृत्त्यनुबन्धतया शब्दतः प्राधान्या-
 भावात् । न च शब्दतः प्रधानभूतस्यानुशासनस्य शमाद्यानन्तर्य-
 मथशब्दार्थः किं नस्यादिति वदितव्यम् अनुशासनमिति हि
 शास्त्रमाह अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलसहितो
 योगो येन तदनुशासनमिति व्युत्पत्तेः अनुशासनस्य च तत्त्वज्ञान
 चिख्यापयिषानन्तरभावित्वेन शमदमाद्यानन्तर्यनियमाभावात्
 जिज्ञासाज्ञानयोस्तु शमाद्यानन्तर्यमाश्रयते तस्माच्छान्तो दा-
 न्तउपरतस्तित्तुः अद्धावित्तः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं
 पश्येदित्यादिना । नापि तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषानन्तर्यमथश-
 ब्दार्थः तस्य सम्भवेऽपि श्रावप्रतिपत्तिप्रवृत्त्यारनुपयोगेनानभि-
 धेयत्वात् तथापि निःश्रेयसहेतुतया योगानुशासनं प्रमितं न
 वा आद्ये तदभावेऽपि उपादेयत्वं भवेत् द्वितीये तदभावेऽपि
 हेयत्वं स्यात् प्रमितं चास्य निःश्रेयसनिदानत्वम् अथात्मयोगा-
 धिगमेन चैवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति श्रुतेः समाधा
 वचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसीति स्मृतेश्च अतएव शिष्यप्रश्न
 तपस्वरसरसायनाद्युपयोगानन्तर्यं पराकृतम् । अथातो ब्रह्म

जिज्ञासेत्यत्र तु ब्रह्मजिज्ञासायाः अनधिकार्यत्वेनाधिकार्यार्थं
 त्वं परित्यज्य साधनचतुष्टयसंपत्तिविशिष्टाधिकारिषमर्पणाय
 शमदमादिवाक्यविहिताच्छ्रमादेरानन्तर्यमयशब्दार्थ इति श-
 ङ्कराचार्यैर्निरटङ्कि । अथ मा नाम भूदानन्तर्यार्थाऽयशब्दः
 मङ्गलार्थः किं न स्यात् न स्यान्मङ्गलस्य वाक्यार्थे समन्वयाभा-
 वात् । अगर्हिताभीष्टावाप्तिर्मङ्गलम् अभीष्टं च सुखावाप्तिदुःख-
 परिहाररूपतयेष्टं योगानुशासनस्य च सुखदुःखनिवृत्त्योरन्यत-
 रत्वाभावाच्च मङ्गलता । तथाच योगानुशासनं मङ्गलमिति न
 संपनीपद्यते मृदङ्गध्वनेरिवायशब्दश्रवणस्य कार्यतया मङ्गलस्य
 वाच्यत्वस्यैतत्त्वयोरसंभवाच्च यथार्थिकार्थौ वाक्यार्थे निविशे
 तथा कार्यमपि निविशेत् अपदार्थत्वाविशेषात् पदार्थे पदार्थ
 एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते अन्यथा शब्दप्रमाणकानां शाब्दी
 ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्येति मुद्राभङ्गः कृतो भवेत् । ननु प्रा-
 रिप्सितप्रबन्धपरिषमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहव्यूहप्रशमनाय शिष्टा-
 चारपरिपालनाय च शास्त्रारम्भे मङ्गलाचरणमनुष्ठेयम् मङ्ग-
 लादीनि मङ्गलमर्थानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते आ-
 युष्मत्पुरुषकाणि वीरपुरुषकाणि च भवन्तीत्यभियुक्तोक्तेः । भवति
 च मङ्गलार्थाऽयशब्दः । ॐकारसायशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः
 पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभाविति स्मृति-
 सम्भवात् तथाच वृद्धिरादैजित्यादौ वृद्ध्यादिशब्दवदयशब्दो
 मङ्गलार्थः स्यादिति चेन्नैवं भाषिष्ठाः । अर्थान्तराभिधानाद्य
 प्रयुक्तसायशब्दस्य वीणावेलादिध्वनिवच्छ्रवणे मङ्गलफलत्वोप-

पत्तेः । अथार्थान्तरारम्भवाक्यार्थधीफलकस्यायशब्दस्य कथम-
न्यफलकतेति चेन्न अन्यार्थं नीयमानोदकुम्भोपलभ्यत् तत्सम्भ-
वात् न च स्थित्याकोपः माङ्गलिकाविति मङ्गलप्रयोजकत्ववि-
वक्षया प्रवृत्तेः । नापि पूर्वप्रकृतापेक्षोऽयशब्दः फलत आगन्त-
व्याव्यतिरेकेण प्रागुक्तदूषणानुषङ्गात् किमयमयशब्दोऽधिका-
रार्थः अथानन्तर्यार्थ इत्यादिविमर्शवाक्ये पक्षान्तरोपन्यासे
तत्सम्भवेऽपि प्रकृते तदसम्भवाच्च । तस्मात् पारिशेष्यादधिकार-
पदवेदनोयप्रारम्भार्थोऽयशब्द इति विशेषो भाष्यते । अथैष
व्योतिरथैष विश्वव्योतिरित्यत्रायशब्दः क्रतुविशेषप्रारम्भार्थः
परिगृहीतो यथा अथ शब्दानुशासनमित्यत्रायशब्दो व्याकर-
णशास्त्राधिकारार्थः । तदभाषि व्यासभाष्ये योगसूत्रविवरण-
परे अथेत्ययमधिकारार्थः प्रयुज्यत इति तद्वाचस्पत्यै वाचस्पतिः ।
तस्मादयमयशब्दोऽधिकारद्योतको मङ्गलार्थश्चेति मिद्धमिति ।
तदित्यममुस्यायशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे शास्त्रेण प्रस्तुतमानस्य
योगस्योपवर्त्तनात् समस्तशास्त्रतात्पर्यव्याख्यानान्न शास्त्रस्य सुखा-
वबन्धप्रवृत्तिरास्त्वामित्युपपन्नम् । ननु हिरण्यगर्भो योगस्य
वक्ता नान्यः पुरातन इति याज्ञवल्क्यसूतेः पतञ्जलिः कथं
योगस्य शासितेति चेदद्वा अतएव तत्र तत्र पुराणादौ विशि-
ष्ययोगस्य विप्रकीर्णतया दुर्योद्धार्यत्वं मन्यमानेन भगवता कृपा-
सिन्धुना फणिपतिना सारं संजिघृक्षुणा अनुशासनमारम्भं न तु
शास्त्राच्छासनम् । यदायमयशब्दोऽधिकारार्थः तदैवं वाक्यार्थः
सम्भवेत् योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति तत्र शास्त्रे

व्युत्पाद्यमानतया योगः ससाधनः सफलो विषयः तद्व्युत्पा-
दनमवान्तरफलं व्युत्पादितस्य योगस्य केवल्यं परमप्रयोजनं
शास्त्रयोगयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः सम्बन्धः योगस्य
केवल्यस्य च साध्यसाधनभावलक्षणः सम्बन्धः स च श्रुत्यादिप्र-
सिद्ध इति प्रागेवावादिषम् । मोक्षमपेक्षमाणाः श्रवणाधिकारिणो
इत्यर्थसिद्धम् । न चायातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादावधिकारिणो-
ऽर्थतः सिद्धिराशङ्कनीया तत्रायशब्देनानन्तर्याभिधाने प्रणा-
डिकया अधिकारिसमर्पणसिद्धावार्थिकत्वशङ्कानुदयात् । अत-
एवाक्तं श्रुतिप्राप्ते प्रकरणादीनामनवकाश इति । अस्त्यार्थः यत्र
हि श्रुत्या अर्थो न लभ्यते तत्रैव प्रकरणादयोऽर्थे समर्पयन्ति
नेतरत्र यत्र तु शब्दादेवार्थस्योपलब्धः तत्र नेतरस्य सम्भवः
शीघ्रबोधिण्या श्रुत्या बोधितेऽर्थे तद्विरुद्धार्थे प्रकरणादि सम-
र्पयति अविरुद्धं वा न प्रथमः विरुद्धार्थबोधकस्य तस्य बाधित-
त्वात् न चरमः वैयर्थ्यात्तदाह श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानस-
माख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति ।

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।

मध्यमानान्तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षयेति च ॥

तस्माद्विषयादिमत्त्वाद्ब्रह्मविचारकशास्त्रवद्योगानुशासनं शास्त्र-
मारम्भणीयमिति स्थितम् ।

ननु व्युत्पाद्यमानतया योग एवात्र प्रस्तुतो न शास्त्रमिति
चेत् सत्यं प्रतिपाद्यतया योगः प्राधान्येन प्रस्तुतः स च तद्वि-
षयेण शास्त्रेण प्रतिपाद्यत इति तत्प्रतिपादने करणं शास्त्रं कर-

एगोचरश्च कर्तव्यापारो न कर्मगोचरतामाचरति । यथा
 श्वेतुर्देवदत्तस्य व्यापारभूतमुद्यमननिपातनादिकर्म करणभू-
 तपरशुगोचरं न कर्मभूतवृक्षादिगोचरं तथाच वक्तुः पतञ्जलेः
 प्रवचनव्यापारापेक्षया योगविषयस्याधिकृतता करणस्य शास्त्र-
 स्थाभिधानव्यापारापेक्षया तु योगस्यैवेति विभागः ततश्च
 योगशास्त्रस्यारम्भः सम्भावनां भजते अत्र चानुशासनीयो
 योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्यते । ननु युजिर्योग इति संयो-
 गार्थतया परिपठितात् युजेर्निष्पन्ने योगशब्दः संयोगवचन
 एव स्यान्न तु निरोधवचनः । अतएवाक्तं याज्ञवल्क्येन

संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोरिति ।

तदेतदानीं जीवपरयोः संयोगे कारणस्यान्यतरकर्मादेरसम्भ-
 वादजसंयोगस्य कणभक्षाक्षरणादिभिः प्रतिक्षेपाच्च । मीमां-
 सकमतानुसारेण तदङ्गीकारेऽपि नित्यमिद्व्यस्य तस्य साध्यत्वा-
 भावेन ब्राह्मवैफल्यापत्तेस्तु धातूनामनेकार्थत्वेन युजेः समाध्य-
 र्थत्वापत्तेश्च । तदुक्तम्

निष्पातास्योपसर्गाश्च धातवश्चेति ते चयः ।

अनेकार्थाः स्यताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनमिति ॥

अतएव केचन युजिं समाधावपि पठन्ति युज समाधाविति ।
 नापि याज्ञवल्क्यवचनव्याकोपः तच्चलस्यापि योगशब्दस्य समा-
 ध्यर्थत्वात् ।

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।

ब्रह्मस्येव स्थितिर्यथा सा समाधिः प्रत्यगात्मन इति

तेनैवोक्तत्वाच्च । तदुक्तं भगवता व्यासेन । योगः समाधिरिति ।
यद्येवमष्टाङ्गयोगे चरमस्याङ्गस्य समाधित्वमुक्तं पतञ्जलिना यम-
नियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणाममाधयोऽष्टाङ्गानि
योगस्येति । न चाङ्गोवाङ्गतां गन्तुमुत्सहते उपकार्योपकारक-
भावस्य दर्शपूर्णमासप्रयाजादौ भिन्नायतनत्वेनात्यन्तभेदादतः
समाधिरपि न योगशब्दार्थो युज्यत इति चेत्तन्म युज्यते
व्युत्पत्तिमात्राभिधित्वया तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव
समाधिरिति निरूपितचरमाङ्गवाचकेन समाधिशब्देनाङ्गिनो
योगस्याभेदविवक्षया व्यपदेशोपपत्तेः न च व्युत्पत्तिवत्त्वादेव
सर्वत्र शब्दः प्रवर्तते तथात्वे गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेः तिष्ठन्
गौर्न स्यात् गच्छतो देवदत्तस्य स्यात् प्रवृत्तिनिमित्तञ्च प्रागु-
क्तमेव चित्तवृत्तिनिरोध इति तदुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध
इति । ननु वृत्तीनां निरोधस्येद्योगोऽभिमतस्तासां ज्ञानत्वेना-
त्माश्रयतया तन्निरोधोऽपि प्रध्वंसपदवेदनीयस्तदाश्रयो भवेत्
प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानाश्रयत्वनियमात् ततश्चो-
पपन्नस्त्वयन्मर्षी विकरोति हि धर्म्मिणमिति न्यायेनात्मनः
कौटस्थ्यं विहन्येतेति चेत्तदपि न घटते निरोधानां प्रमाणवि-
पर्ययविकल्पनिद्रास्थितिस्वरूपाणां वृत्तीनामन्तःकरणाद्यपर-
पर्यायचित्तधर्म्माङ्गीकारात् कूटस्थनित्या चिच्छक्तिरपरि-
णामिनी विज्ञानधर्म्माश्रयो भवितुं नार्हत्येव । न च चितिशक्ते-
रपरिणामित्वमसिद्धमिति मन्तव्यं चितिशक्तिरपरिणामिनी
सदा ज्ञातृत्वात् न तदेवं न तदेवं यथा चित्तादि इत्याद्यनुमान-

सम्भवात् तथा यद्यसौ पुरुषः परिणामी स्वात्तदा परिणामस्य
 कादाचित्कत्वात्तासां चित्तवृत्तीनां सदाज्ञातत्वं नोपपद्येत
 चिद्रूपस्य पुरुषस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेनावस्थितस्य यदन्तरङ्गनिर्माणं
 सत्त्वं तस्यापि सदैव स्थितत्वात् येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तस्य
 दृश्यस्य सदैव चिच्छायापत्त्या भासोपपत्त्या पुरुषस्य निःसङ्गत्वं
 सम्भवति ततश्च सिद्धं तस्य सदाज्ञातत्वमिति न काचित् परि-
 णामित्वाशङ्कावतरति । चित्तं पुनर्येन विषयेणोपरक्तं भवति
 स विषयो ज्ञातः यदुपरक्तं न भवति तदज्ञातमिति वस्तुनोऽय-
 स्स्वात्ममणिकल्पस्य ज्ञानाज्ञानकारणभूतोपरागानुपरागधर्मी-
 त्वादयःसधर्मकं चित्तं परिणामि इत्युच्यते । ननु चित्तस्ये-
 न्द्रियाणां चाहङ्कारिकाणां सर्वगतत्वात् सर्वविषयैरक्षि सदा
 सम्बन्धः तथाच सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत सर्वगत-
 त्वेऽपि चित्तं यत्र शरीरे वृत्तिमत्तेन शरीरेण सह सम्बन्धो
 येषां विषयाणां तेष्वेवास्य ज्ञानं भवति नेतरेष्वित्यतिप्रसङ्गाभा-
 वादतएवायस्वात्ममणिकल्पा विषयाः अथःसधर्मकं चित्तमि-
 न्द्रियप्रणालिकयाभिसम्बन्धोपरञ्जयन्ति । तस्माच्चित्तस्य धर्मी
 वृत्तयो नात्मनः तथाच श्रुतिः कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा
 अहङ्का अज्ञहङ्का धृतिरधृतिरित्येतत्सर्वं मन एवेति । चिच्छक्तेर-
 परिणामित्वं पञ्चशिखाचार्यैराख्यायि अपरिणामिनी भोक्तृव-
 क्तिरिति पतञ्जलिनापि सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुष-
 स्थापरिणामित्वादिति । चित्तपरिणामित्वेऽनुमानमुच्यते चित्तं
 परिणामि ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् श्रोत्रादिवदिति । परिणामस्य

त्रिविधः प्रसिद्धः धर्मलक्षणावस्थाभेदात् धर्मिणश्चित्तस्य नी-
लाद्यालोचनं धर्मपरिणामः यथा कनकस्य कटकमुकुटकेयू-
रादि धर्मस्य वर्त्तमानत्वादिलक्ष्यपरिणामः नीलाद्यालोचनस्य
स्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः कनकादेश्च नवपुराणत्वादिरव-
स्थापरिणामः । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं परिणामचित्तयमू-
हनीयं तथाच प्रमाणादिदृत्तीनां चित्तधर्मलान्तनिरोधोऽपि
तदाश्रय एवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

ननु दृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारे सुषुप्त्यादौ विचित्र-
मूढादिचित्तदृत्तीनां निरोधसम्भवाद्योगत्वप्रसङ्गः नचैतद्युज्यते
चिन्नाद्यवस्थासु क्लेशप्रहाणादेरसम्भवान्निःश्रेयसपरिपन्थित्वाच्च ।
तथा हि चिन्नं नाम तेषु तेषु विषयेषु चिद्यमाणमस्थिरं चित्त-
मुच्यते । तमःसमुद्रे मग्नं निद्रादृत्तिमचिन्नं मूढमिति गीयते ।
चिन्नादिशिष्टं चित्तं विचित्रमिति गीयते । विशेषो नाम चक्षुषं
हि मनः कृष्ण प्रमाद्य बलवहकमिति न्यायेनास्थिरस्यापि मन-
सः कादाचित्कसमुद्भूतविषयस्यैर्यसम्भवेन स्यैर्यम् । अस्थिरत्वञ्च
स्वाभाविकं व्याख्यायन्नुच्यजनितं वा । तदाह व्याधिस्यानसंश्रय-
प्रमादास्तथाविरतिभ्रान्तिदर्शनास्तन्मभूमिकत्वानवस्थितत्वानि
चित्तविशेषा स्वेऽन्तराद्या इति । तत्र दोषत्रयवैषम्यनिमित्तो
ज्वरादिर्याधिः चित्तस्याकर्षणत्वं स्थानं विरुद्धकोटिदयाव-
गाहि ज्ञानं संश्रयः समाधिसाधनानाम् भावनं प्रमादः प्ररी-
रवाक्चित्तगुत्वाद्प्रवृत्तिरालस्यं विषयाभिलाषोऽविरतिः
अतर्क्षितदुर्द्धर्भान्तिदर्शनं कुतश्चित्तिमित्तात् समाधिभूमेर-

साभोऽलम्भभूमिकत्वं लब्धायामपि तस्यां चित्तस्थाप्रतिष्ठा अन-
वक्षितत्वमित्यर्थः । तस्माच्च दृष्टिनिरोधो योगपक्षनिरोधमर्हति
इति चेन्नैवं वोचः हेयभूतचित्प्राप्तवस्थापये दृष्टिनिरोधस्य हेय-
त्वसम्भवेऽप्युपादेशयोरेकाग्रनिर्मुक्तावस्थयोर्दृष्टिनिरोधस्य यो-
गत्वसम्भवात् एकतानं चित्तमेकाग्रमुच्यते निर्मुक्तसकलदृष्टिकं
संस्कारमात्रशेषं चित्तं निर्मुक्तमिति भण्यते ।

स च समाधिर्द्विविधः सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदात् तत्रैकाग्र-
चेतसि यः प्रमाणादिदृष्टीनां वाङ्मयविषयाणां निरोधः स
सम्प्रज्ञातसमाधिः सम्यक् प्रज्ञायतेऽस्मिन् प्रकृतेर्विविक्ततया चि-
त्तमिति व्युत्पत्तेः । स चतुर्विधः सवितर्कादिभेदात् समाधि-
र्नाम भावना सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि
पुनः पुनर्निवेशनं भाव्यस्य द्विविधम् ईश्वरसत्त्वानि च तान्यपि
द्विविधानि जडाजडभेदात् जडानि प्रकृतिमहदहङ्कारादीनि
चतुर्विंशतिः अजडः पुरुषः । तत्र यदा पृथिव्यादीनि सूक्ष्मानि
विषयत्वेनादाय पूर्वापरानुसन्धानेन ब्रह्मार्थोपलब्धेः सन्निभेन च
भावना प्रवर्तते स समाधिः सवितर्कः यदा तन्मात्रान्तःकर-
णलक्षणं सूक्ष्मं विषयमात्मन्य देशाद्यवच्छेदेन भावना प्रवर्तते
तदा सविचारः यदा रजसमोलेक्षणविद्धं चित्तं भाव्यते तदा
सुखप्रकाशम् यस्य सत्त्वस्योद्रेकात् सानन्दः यदा रजसमोले-
खानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमात्मन्यनीकृत्य या प्रवर्तते भावना तदा
तस्यां सत्त्वस्य न्यग्रभावाच्चित्तप्रकोद्रेकाच्च सत्त्वमात्रावशेषत्वेन
साक्षितः समाधिः वितर्कविचारानन्दाक्षिताख्याननुमानात्

सम्प्रज्ञात इति सर्व्ववृत्तिनिरोधे तस्यसम्प्रज्ञातः समाधिः । ननु सर्व्ववृत्तिनिरोधो योग इत्युक्तं सम्प्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात् तत्र सत्त्वप्रधानायाः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणाया वृत्तेरनिरोधादिति चेत्तदेतद्वार्त्तं क्लेशकर्मविपाकाशयपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारात् क्लेशाः पुनः पञ्चधा प्रसिद्धाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः ।

नन्वविद्येत्यत्र किमाश्रीयते पूर्व्वपदार्थप्राधान्यम् अमलिकं वर्त्तत इतिवत् उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत् अन्यपदार्थप्राधान्यं वा अमलिको देश इतिवत् तत्र न पूर्व्वः पूर्व्वपदार्थप्रधानत्वे अविद्यायां प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशादिकारकत्वानुपपत्तेः अविद्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावापत्तेश्च न द्वितीयः कस्यचिदभावेन विणिष्टाया विद्यायाः क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तद्दीजत्वानुपपत्तेः न तृतीयः नञोऽस्त्वर्थानां वञ्जनीह्रिर्वा चोत्तरपदलोप इति वृत्तिकारवचनानुसारेण अविद्यमाना विद्या यस्याः सा अविद्या बुद्धिरिति समाधिसिद्धौ तस्या अविद्यायाः क्लेशादिवोजत्वानुपपत्तेः विवेकख्यातिपूर्व्वकसर्व्ववृत्तिसम्प्रज्ञायास्तस्यास्तथात्वाप्रसङ्गाच्च उक्तञ्च अस्मितादीनां क्लेशानामविद्यानिदानत्वम् । अविद्या चेत्तलमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति । तत्र प्रसुप्तत्वं प्रबोधसहकार्यभावेनानभिभ्यक्तिः तनुत्वं प्रतिपन्नभावनया शिथिलीकरणं विच्छिन्नत्वं वक्ष्यता क्लेशेनाभिभवः उदारत्वं सहकारिसन्निधिवशात् कार्यकारित्वम् । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेण व्यासभाष्यव्याख्यायाम्

प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तनुदग्धाश्च योगिनाम् ।

विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनामिति ॥

इत्यवत् स्वतन्त्रपदार्थदद्यानवगमादुभयपदार्थप्रधानत्वं नाश-
ङ्कितम् । तस्मात् पञ्चदशेऽपि क्लेशादिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिद्धं
हीयेतेति चेत् तदपि न शोभनं विभाति पर्युदासशक्तिमाश्रि-
त्याविद्याशब्देन विद्याविरुद्धस्य विपर्ययज्ञानस्याभिधानमिति
दृष्टैरङ्गीकारात् । तदाह

नामधालर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ।

वदत्यत्राक्षणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति ।

दृष्टप्रयोगगम्या हि शब्दार्थाः सर्व्व एव नः ।

तेन यच्च प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयत इति ॥

वाचस्पतिमिश्रैरप्युक्तं लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः
सम्बन्धः लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ् उत्तरपदाभि-
धेयोपमर्दकस्य तद्विरुद्धतया तच्च तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे
प्रवृत्तिरिति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् अनित्याश्चिदुःखानात्मसु-
नित्यश्चिसुखात्मख्यातिरविद्येति । अतस्मिंस्तदुद्धिर्विपर्य्ययः
इत्युक्तं भवति तद्यथा अनित्ये घटादौ नित्यत्वाभिमान अशुचौ
कार्यादौ शुचित्वप्रत्ययः ।

स्यानादौ जादवदृष्टान्निबन्धान्निधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता अशुचिं विदुरिति ॥

परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिनिरोधाच्च दुःखमेव सर्व्वं विवे-

किं इति न्यायेन दुःखे स्वक्चन्दनवनितादौ सुखलारोपः
अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः । तदुक्तम्

अनात्मनि च देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम् ।

अविद्या तत्कृतो बन्धस्तस्माग्ने मोक्ष उच्यत इति ॥

एवमिष्टमविद्या चतुष्पादा भवति । नन्वेतेष्वविद्याविशेषेषु कि-
ञ्चिदनुगतं सामान्यलक्षणं वर्णनीयम् अन्यथा विशेषस्यासिद्धेः ।
तथाचोक्तं भट्टाचार्यैः

सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम् ।

न शक्यं केवलं वक्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यतेति ॥

तदपि न वाच्यमतस्मिंस्तदुद्भिरिति सामान्यलक्षणाभिधानेन
इत्योत्तरत्वात् । सत्त्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभिमानोऽस्मिता
तदप्युक्तं दृक्दर्शनशक्त्योरेकात्मत्वाभिमानोऽस्मितेति । सुखाभि-
मनस्य सुखानुसृतिपूर्वकः सुखसाधनेषु दृष्ट्याहपो गर्ह्यो रागः ।
दुःखमनस्य तदनुसृतिपुरस्सरमासाधनेषु निन्दा देवः तदुक्तं
सुखानुशयी रागः दुःखानुशयी देव इति । किमपानुशयिग्रन्थे
ताच्छोक्तार्थं णिरिनिर्वा मत्वर्थियोऽभिमतः नाद्यः सुख-
जातौ णिनिष्ठाच्छीक्य इत्यत्र सुपीति वर्तमाने पुनस्तुव्य-
वस्थस्य उपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन सोपसर्गाद्भातोऽर्षिनेरनुत्पत्तेः यथा-
कथञ्चिदङ्गीकारेऽपि अचोऽज्जितीति वृद्धिप्रसक्तावतिशयादि-
पदवदनुशासिपदस्य प्रयोगप्रसङ्गात् न द्वितीयः

एकाचरात् कृतो जातेः सप्तम्याश्च न तौ स्मृताविति

तन्मतिषेधादत्र चानुशयग्रन्थस्याजनात्वेन कृदन्तत्वात् तस्मादनु-

अयि शब्दो दुरूपपाद इति चेत् नैतद्गदं भावानवबोधात् प्रा-
यिकाभिप्रायमिदं वचनम् । अतएवाक्तं वृत्तिकारेण

इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिसम्भृत्य इति ।

तेन कचिद्भवति कार्यी कार्यिकस्तण्डुली तण्डुलिक इति तथाच
कृदन्तात् जातेषु प्रतिषेधस्य प्रायिकत्वम् अनुशयशब्दस्य कृद-
न्ततया इनेरूपपत्तिरिति सिद्धं पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानु-
भववासनावल्लात् सर्वस्य प्राणमृन्माचक्षा कृमेरा च विदुषः
सञ्जायमानः शरीरविषयादेर्मम वियोगो माभूदिति प्रत्यक्षं
निमित्तं विना प्रवर्त्तमानोभयरूपोऽभिनिवेशः पञ्चमः क्लेशः ।
मा च भूवं हि भूयासमिति प्रार्थनायाः प्रत्यात्ममनुभवसि-
द्धत्वात् तदाह स्वरसवाही विदुषोऽपि तथाकृष्टोऽभिनिवेश
इति । ते चाविद्यादयः पञ्च सांसारिकविविधदुःखोपहार-
हेतुत्वेन पुरुषं क्लिञ्जन्तीति क्लेशाः प्रसिद्धाः ।

कर्माणि विहितप्रतिषिद्धरूपाणि ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादी-
नि विपाकाः कर्मफलानि जात्याद्युर्भागाः आफलविपाका-
श्चित्तभूमौ शेरत इत्याश्रयाः धर्माधर्मसंस्काराः तत्परिपन्थि-
चित्तवृत्तिनिरोधो योगः निरोधो नाभावमात्रमभिमतं तस्य
तुच्छत्वेन भावरूपसंस्कारजननचमत्वाम्भवात् किन्तु तदाश्रयो
मधुमतीमधुप्रतीकाविशोकासंस्कारशेषताव्यपदेशः तत्र शाव-
ल्याविशेषः निरुध्यन्तेऽस्मिन् प्रमाणाद्याश्चित्तवृत्तय इति व्युत्प-
त्तेरूपपत्तेः । अभ्यासवैराग्याभ्यां वृत्तिनिरोधः तत्र स्थितो
यन्नोऽभ्यासः । प्रकाशप्रवृत्तिरूपवृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरू-

पनिष्ठः परिणामविशेषः स्थितिः । तन्निमित्तोक्त्य यत्रः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यासः । चर्माणि द्वीपिनं हन्ती-
तिवन्निमित्तार्थेयं सप्तमीत्युक्तं भवति । दृष्टानुश्रविकविषयवि-
दण्यस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् । ऐहिकपारत्रिकविषयादौ
दोषदर्शनाग्निरभिलाषस्य समैते विषया वशाः नाहमेतेषां
वश्य इति विमर्शा वैराग्यमित्युक्तं भवति । समाधिपरिपन्थि-
क्लेशतनूकरणार्थं समाधिलाभार्थञ्च प्रथमं क्रियायोगविधान-
परेण योगिना भवितव्यं क्रियायोगसम्यादने अभ्यासवैराग्ययोः
सम्भवात् । तदुक्तं भगवता

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव श्रमः कारणमुच्यते इति ॥

क्रियायोगस्योपदिष्टः पतञ्जलिना तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
क्रियायोग इति । तपःस्वरूपं निरूपितं याज्ञवल्क्येन

विधिनोक्तेन मार्गेण छच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तममिति ॥

प्रणवगायत्रीप्रभृतीनामध्ययनं स्वाध्याय इति । ते च मन्त्राद्वि-
विधाः वैदिकास्तान्त्रिकाश्च वैदिकाश्च द्विविधाः प्रगीता अप्र-
गीताश्च । तत्र प्रगीताः सामानि अप्रगीताश्च द्विविधाः कन्दो
बद्धास्तद्विलक्षणाश्च । तत्र प्रथमा ऋचः द्वितीया यजुषि । त-
दुक्तं जैमिनिना तेषामृग् यच्चार्यवशेन पादव्यवस्था गीतिषु सा-
माख्या शेषे यजुःशब्द इति । तन्त्रेषु कामिककारणप्रपञ्चाद्या-

ममेषु ये ये वर्णितास्ते तान्त्रिकाः । ते पुनर्मन्त्रास्त्रिविधाः स्त्रीपु-
त्रपुंसकभेदान्तदाह

स्त्रीपुंनपुंसकत्वेन त्रिविधा मन्त्रजातयः ।

स्त्रीमन्त्रा वज्रिजायान्ताः नमोऽन्ताः स्युर्नपुंसकाः ॥

शेषाः पुमांसस्ते शक्ताः सिद्धा वय्यादिकर्षणीति ॥

स्त्रापनादिसंस्काराभावेऽपि निरस्तसमस्तदोषत्वेन सिद्धिहेतु-
त्वात् सिद्धत्वम् । स च संस्कारो दशविधः कथितः शारदातिलके

मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः ।

निर्दोषतां प्रयान्धाशु ते मन्त्राः साधु संस्कृताः ॥

जननं जीवनञ्चैव ताडनं बोधनं तथा ।

अभिषेकोऽथ विमलीकरणाप्यायने पुनः ।

तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥

मन्त्राणां मातृकावर्षादुद्धारो जननं स्मृतम् ।

प्रशवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः ।

मन्त्रार्णसङ्ख्याया तद्धि जीवनं संप्रचक्षते ॥

मन्त्रवर्णान् समाश्लिष्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा ।

प्रत्येकं वायुबीजेन ताडनं तदुदाहृतम् ॥

विलिख्य मन्त्रवर्णींस्तु प्रसूनैः करवीरजैः ।

मन्त्राक्षरेण सङ्ख्यातैर्हन्त्यात्तद्वोधनं मतम् ॥

स्तनश्लोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसङ्ख्याया ।

अमृत्यपक्षवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये ॥

सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत् ।

मन्त्रे मन्त्रचयं मन्त्री विमलीकरणं हि तत् ॥
 तारव्योमाग्निमनुयुक् ज्योतिर्मन्त्र उदाहृतः ॥
 कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्घ्यं प्रोक्षणं मनोः ।
 वारिवीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतं ॥
 मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम् ।
 तारमाचारमायोगो मनोर्दोषनमुच्यते ॥
 जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ।
 संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
 यत्कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते ॥
 रुद्धकीलितविच्छिन्नसुप्तशप्तादयोऽपि च ।
 मन्त्रदोषाः प्रणश्यन्ति संस्कारैरेभिरुत्तमैरिति ।

तदलमकाण्डताण्डवकल्पेन मन्त्रशास्त्ररहस्योद्घोषणेन ।

ईश्वरप्रणिधानं नामाभिहितानामनभिहितानाञ्च सर्वा-
 मां क्रियाणां परमेश्वरे परमगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम् ।
 अचेदमुक्तम्

कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमिति ॥

क्रियाफलसम्प्राप्तोऽपि भक्तिविशेषापरपर्यायं प्रणिधानमेव
 फलाभिसन्धानेन कर्मकरणात् । तथाच गीयते गीतासु
 भगवता

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणोति ॥

फलाभिसम्बन्धपघातकत्वमभिहितं भगवद्भिर्नीलकण्ठभारती
श्रीचरणैः

अपि प्रयत्नसम्पन्नं कामेनोपहतं तपः ।

न तुष्टये महेशस्य श्लीढमिव पायसमिति ॥

सा च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योगसाधनत्वा-
द्योग इति । शुद्धसारोपलक्षणावृत्त्याश्रयणेन निरूप्यते यथायु-
धृतमिति । शुद्धसारोपलक्षणा नाम लक्षणाप्रभेदः । मुख्यार्थबाध
तद्योगाभ्यामर्थान्तरप्रतिपादनं लक्षणा सा दिविधा रूढिमूला
प्रयोजनमूला च तदुक्तं काव्यप्रकाशे

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रियेति ॥

तच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्याते गुणीभूतं प्रतिपादनमात्रं परा-
वृश्यते । सा लक्षणेति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया तच्छब्दस्य
स्त्रीलिङ्गत्वोपपत्तिः । तदुक्तं कैयटैः निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्य-
मानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तस्मिन्मुपा-
ददत इति । तत्र कर्मणि कुशल इत्यादि रूढिलक्षणाया उदा-
हरणं कुशान् लातीति व्युत्पत्त्या दर्भादानकर्त्तरि द्यौगिकं
कुशलपदं विवेचकत्वसारूप्यात् प्रवीणे प्रवर्त्तमानं अनादिवृद्ध-
व्यवहारपरम्परानुपातित्वेनाभिधानवत् प्रयोजनमनपेक्ष्य प्रव-
र्त्तते । तदाह

निरूढालक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवदिति ।

तस्मात् रूढिलक्षणायाः प्रयोजनापेक्षा नास्ति । यद्यपि प्रयुक्तः

मन्त्रे मन्त्रचयं मन्त्री विमलीकरणं हि तत् ॥
 तारव्योमाग्निमनुयुक् ज्योतिर्मन्त्र उदाहृतः ॥
 कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्घ्यं प्रोक्षणं मनोः ।
 वारिवीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतं ॥
 मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम् ।
 तारमाचारमायोगो मनोर्दोषनमुच्यते ॥
 जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ।
 संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
 यत्कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते ॥
 रुद्धकीलितविच्छिन्नसुप्तशप्तादयोऽपि च ।
 मन्त्रदोषाः प्रणश्यन्ति संस्कारैरेभिरुत्तमैरिति ।

तदलमकाण्डताण्डवकल्पेन मन्त्रशास्त्ररहस्योद्घोषणेन ।

ईश्वरप्रणिधानं नामाभिहितानामनभिहितानाञ्च सर्वा-
 मां क्रियाणां परमेश्वरे परमगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम् ।
 अचेदमुक्तम्

कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमिति ॥

क्रियाफलसम्प्राप्तोऽपि भक्तिविशेषापरपर्यायं प्रणिधानमेव
 फलाभिसन्धानेन कर्मकरणात् । तथाच गीयते गीतासु
 भगवता

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणोति ॥

स्वाध्यायशौचमनोषतपांसि नियमात्मवान् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि परं परस्मिन् प्रवर्णं मनः ॥

एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

विशिष्टफलदाः कामे निष्कामाणां विमुक्तिदा इति ॥

स्थिरसुखमासनं पद्मासनभद्रासनवीरासनखल्लिकासनदण्ड-
कासन सोपाश्रयपर्यङ्ककौञ्चनिषदनोद्गनिषदनसमसंस्थानभेदा-
द्भेदविधम्

पादाङ्गुष्ठौ निबध्नीयाद्वस्त्राभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।

ऊर्ध्वोपरि विप्रेन्द्र हत्वा पादतले उभे ।

पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामभिपूजितम् ।

इत्यादिना याज्ञवल्क्यः पद्मासनादिस्वरूपं निरूपितवान् तत्सर्वं
ततएवावगन्तव्यम् । तस्मिन्नासनस्यैव्यं सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो
भवति । स च श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदस्वरूपः तत्र श्वासे नाम
वाह्यस्य वायोरन्तरानयनम् । प्रश्वासः पुनः कौष्ठस्य वह्निर्निःसा-
रणम् । तयोर्हभयोरपि सञ्चरणाभावः प्राणायामः । ननु नेदं
प्राणायामसामान्यलक्षणं तद्दिग्गेषु रेचकपूरककुम्भकप्रकारेषु
तदनुगतेरयोगादिति चेन्नैष दोषः सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगति-
विच्छेदसम्भवात् तथा हि कौष्ठस्य वायोर्वह्निर्निःसरणं रेचकः
प्राणायामः प्रश्वासत्वेन प्रागुक्तः । वाह्यवायोरन्तर्धारणं चरमः
यः श्वासरूपः । अन्तस्तन्मृत्तिः कुम्भकः यस्मिन् जलमिव कुम्भे
निक्षलतथा प्राणस्थो वायुरवस्थाप्यते । तत्र सर्वत्र श्वासप्र-
श्वासद्वयगतिविच्छेदोऽस्त्येवेति नास्ति शङ्कावकाशः । तदुक्तं

तस्मिन् सति आसप्रश्नासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम इति । स
च वायुः सूर्योदयमारभ्य सार्द्धं घटिकादयं घटीयन्त्रस्थितघट-
भ्रमणन्यायेन एकैकस्यां नाद्यां भवति एवं सत्यहर्निशं आस-
प्रश्नासयोः घटशताधिकैकैर्विंशतिसहस्राणि जायन्ते । अतएवोक्तं
मन्त्रसमर्पणरहस्यवेदिभिरजपामन्त्रसमर्पणे

घटशतानि गणेशाय घट्सहस्रं स्तुयन्भुवे ।

विष्णवे घट्सहस्रं घट्सहस्रं पिनाकिने ॥

सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं परमात्मने ।

सहस्रमात्मने चैवमर्पयामि कृतं जपमिति ॥

तथा नाडीसञ्चरणदशायां वायोः सञ्चरणे पृथिव्यादीनि त-
त्त्वानि वर्षविशेषवशात् पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैरवगन्तव्यानि ।
तदुक्तमभियुक्तैः

सार्द्धं घटीदयं नाडीरेकैर्काकोदयात् वहेत् ।

आरघ्यघटोभ्रान्तिन्यायो नाद्योः पुनः पुनः ॥

शतानि तस्य जायन्ते निश्वासेच्छासयोर्नव ।

खखघट्कदिकैः सङ्ख्याहोरात्रे सकले पुनः ॥.

घट्त्रिंशद्गुणवर्णानां या वेला भणने भवेत् ।

या वेला महतो नाद्यन्तरे सञ्चरतो भवेत् ॥

प्रत्येकं पञ्च तत्त्वानि नाद्योस्य वहमानयोः ।

वहन्त्यहर्निशं तानि ज्ञातव्यानि यतात्मभिः ॥

ऊर्ध्वं वङ्गिरघस्रोथं तिरस्त्रीनः समीरणः ।

भूमिमर्द्धपुटे व्योम सर्व्वगं प्रवहेत् पुनः ॥

वायोर्वक्त्रेरपां पृथ्व्या व्योम्नस्तत्त्वं वहेत् क्रमात् ।
 वहन्व्योऽभयोर्नाद्योर्ज्ञातव्योऽयं यथाक्रमम् ॥
 पृथ्व्याः पञ्चानि पञ्चाशच्चत्वारिंशत्तथात्मसः ।
 अग्नेस्त्रिंशत् पुनर्वायोविंशतिर्नभसो दश ॥
 प्रवाहकालसङ्ख्येयं हेतुर्विहङ्गयोरथ ॥
 पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः ।
 त्रिगुणोद्दिगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत् ॥
 गुणं प्रति दशपलान्युर्व्यां पञ्चाशदित्यतः ।
 एकैकहानिस्त्रयोदादेस्तथा पञ्च गुणाः क्षितेः ।
 गन्धोरसश्च रूपञ्च स्पर्शः शब्दः क्रमादमी ॥
 तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्यात् प्रान्तिकार्ये फलोन्नतिः ।
 दीप्ताश्विराधिकाकृत्ये तेजोवाय्वम्बरेषु च ॥
 पृथ्व्यग्नेजोमरुद्भौमतत्त्वानां शिष्टमुच्यते ।
 आद्ये सैव्यं स्रचिन्नस्य त्रैत्ये कामोद्भवो भवेत् ॥
 हतीये कोपसन्नापौ चतुर्थे चञ्चलात्मता ।
 पञ्चमे शून्यतैव स्यादथवा धर्मवासना ॥
 श्रुत्योरङ्गुष्ठकौ मध्याङ्गुल्यौ नासापुटद्वये ।
 हस्तयोः प्रान्थकोपान्थाङ्गुली शेषे दृगन्तयोः ॥
 न्यस्तान्तर्भृष्टयिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् ।
 पीतश्वेतादृशशामैर्विन्दुभिर्निरुपाधि खमित्यादिना ॥

यथावदायुतत्त्वमवगम्य तस्मिन्मने विधीयमाने विवेकज्ञाना-
 वरणकर्तव्यो भवति । तपो न परं प्राणायामादिति ।

दृष्टान्ते भायमानानां छात्रानां हि यथा मलाः ।

प्राणायामैस्तु दृष्टान्ते तद्वदिन्द्रियपञ्चमा इति च ॥

तदेवं यमादिभिः संकृतमनस्कस्य योगिनः संयमप्रत्याहारः
कर्तव्यः चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीय-
मो हनीयप्रवणत्वप्रहाणेनाविकृतस्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्या-
हारः इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाह्वयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्प-
त्तेः । ननु तदा चित्तमभिनिविशते नेन्द्रियाणि तेषां बाह्यवि-
षयत्वेन तत्र सामर्थ्याभावादतः कथं चित्तानुकारः अद्वा अत-
एव वस्तुतस्तस्यासम्भवमभिसम्भाय सादृश्यार्थमिव शब्दश्चकार
स्वकारः स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां
प्रत्याहार इति । सादृश्यश्च चित्तानुकारनिमित्तं विषयासम्प्र-
योगः यदा चित्तं निरुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रत्य-
क्षान्तरं नापेक्षणीयं यथा मधुकरराजं मधुमक्षिका अनुवर्त्तन्ते
तथेन्द्रियाणि चित्तमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याचाणि योगवित् ।

कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायण इति ॥

वश्यता परमां तेन ज्ञायतेऽतिचलात्मनः ।

इन्द्रियाणामवश्यैस्तेर्योगी योगस्य साधक इति ॥

नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनाड्यादावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भबा-
सप्रजापतिप्रभृतिके बाह्ये वा देवैश्च चित्तस्य विषयान्तरपरिहा-
रेण स्थिरीकरणं धारणा । तदाह देवबन्धश्चित्तस्य धारणेति ।
पौराणिकाश्च

प्राणायांमेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।

वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रयमिति ॥

तस्मिन् देशे धेयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययप्रदानेन
प्रवाहोत्थानं तदुक्तं तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति । अन्यैरप्युक्तं

तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या सन्ततिस्थान्यनिस्यूहा ।

तद्व्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निव्याद्यते तथेति ॥

प्रसङ्गाच्चरममङ्गं प्रागेव प्रात्यपीपदामः ।

तदनेन योगाङ्गानुष्ठानेनादरनैरन्तर्यदोषकालसेवितेन
समाधिप्रतिपक्षकेशप्रचयेऽभ्यासवैराग्यवशान्मधुमत्यादिसमाधि-
लाभो भवति ।

अथ किमेवमकस्मादस्मानतिविकटाभिरत्यन्ताप्रसिद्धाभिः
कर्णाटगौडखाटभाषाभिर्भीषयते भवान् नहि वयं भवन्तं भीष-
यामहे किन्तु मधुमत्यादिपदार्थव्युत्पादनेन तोषयामः ततस्त्वा-
कुतोभयेन भवता श्रूयतामवधानेन । तच्च मधुमती नामाभ्यास-
वैराग्यादिवशादपास्तजस्तमोलेशसुखप्रकाशमयसत्त्वभावनयाऽ
नवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपश्चतस्ररप्रज्ञाख्यासमाधिसिद्धिः । त-
दुक्तं चतस्ररा तत्र प्रप्रेति । चतस्रं सत्यं विभर्ति कदाचि-
दपि न विपर्ययेणाच्छाद्यते तत्र स्थितौ दार्ढ्यं सति द्विती-
यस्य योगिनः सा प्रज्ञा भवतीत्यर्थः । चत्वारः खलु योगिनः
प्रसिद्धाः प्राथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाव्योतिरतिक्रान्त-
भावनीषथेति । तत्राभ्यासी प्रवृत्तिमाचञ्छेतिः प्रथमः न
तनेन परचित्तादिगोचरज्ञानरूपं वै व्योतिर्वशीकृतमित्युक्तं

भवति । अतश्चरप्रज्ञो द्वितीयः भूतेन्द्रियजयो द्वितीयः परवै-
राग्यसम्पन्नश्चतुर्थः । मनोजवित्वादयो मधुप्रतीकसिद्धयः
तदुक्तं मनोजवित्वं विकरणाभावः प्रधानजयश्चेति । मनोजवित्वं
नाम कायस्य मनोवदुत्तमो गतिसाभः विकरणाभावः काय-
निरपेक्षणामिन्द्रियाणामभिमतदेशकालविषयापेक्षवृत्तिसाभः
प्रधानजयः प्रकृतिविकारेषु सर्वेषु वञ्चितम् । एतासु सिद्धयः
करणपञ्चकस्वरूपजयात् द्वितीयस्य योगिनः प्रादुर्भवन्ति यथा
मधुन एकदेशोऽपि खदते तथा प्रत्येकमेव ताः सिद्धयः खदन्त
इति मधुप्रतीका सर्वभावाद्यधिष्ठातृत्वादिरूपादिरूपा विशेषा-
का सिद्धिः । तदाह सत्तत्पुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रतिष्ठस्य सर्व-
भावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं चेति । सर्वेषां व्यवसायाव्यवसायात्म-
कानां गुणपरिणामरूपाणां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्व-
भावाधिष्ठातृत्वं तेषामेव ज्ञानोदिताव्यपदेशधर्म्मिलेन स्थिता-
नां विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम् । तदुक्तं विशेषाका वा व्योतिश्च-
तीति । सर्ववृत्तिप्रत्यक्षमये परं वैराग्यमाश्रितस्य जात्यादि-
बीजानां क्लेशानां निरोधसमर्थो निर्वीजः समाधिः असम्प-
न्नातपदेवेदनीयः संस्कारत्रेषताव्यपदेशः चित्तस्यावस्थाविशेषः
तदुक्तं विरामः प्रत्यक्षाभ्यासपूर्व्यः संस्कारत्रेषोऽन्य इति । एवञ्च
सर्वतो विरज्यमानस्य तस्य पुरुषधौरेयस्य क्लेशबीजानि च
निर्दग्धशान्तिबीजकल्याणि प्रसवसामर्थ्यविधुराणि मनसा साहं
प्रत्यक्षं गच्छन्ति । तदेतेषु प्रलीनेषु निरुपश्रवविदेकख्यातिपरि-
पाकवशात् कार्यकारणात्मकानां प्रधाने सयः चिज्जिप्रक्षिप्त

रूपप्रतिष्ठा पुनर्मुद्रित्वाभिसम्बन्धविधुरा क्षेत्रज्ञं समते. इति ।
 सिद्धिद्वयी च मुक्तिरक्ता पतञ्जलिना पुरुषार्थसंग्रहप्रमाणं प्रति-
 प्रसवस्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिवृत्तिरिति । ये चास्मिन् सत्यं
 कस्मान्न जायते जन्तुरिति वदितव्यं कारणाभावात् कार्याभावे
 इति प्रमाणसिद्धार्थे नियोगानुयोगयोरयोगात् अपरथा कार-
 णाभावेऽपि कार्यसम्भवे मणिवेधादयोऽन्यादिभ्यो भवेयुः तथा
 चानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थो भवेत् ।
 तथाच युतिः अन्ये मणिमविन्दत् अविध्यत् तमनज्जुस्तिरावयत्
 दृहीतवान् अपीवः प्रत्यमुच्चत् पिनङ्गवान् तमज्जिह्वो वा असं-
 ख्यत अभ्युजयत् स्तुतवानिति यावत् । एवञ्च चिकित्साब्राह्म-
 वक्षोगशास्त्रं चतुर्व्यूहं यथा चिकित्साब्राह्मं रोगो रोगहेतुरा-
 रोग्यं भेषजमिति तद्येदमपि संसारः संसारहेतुर्भोक्षो भोक्षो-
 पाय इति । तच्च दुःखमयः संसारो हेयः प्रधानपुरुषयोः
 संयोगो हेयभोगहेतुः तस्मान्न्यक्तिकी निवृत्तिर्हानं तदुपायः
 सम्बन्धदर्शनम् । एवमन्यदपि ब्राह्मं यथासम्भवं चतुर्व्यूहमूह-
 नीयमिति सर्वमवदातम् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शनम् ॥

इतः परं सर्वदर्शनत्रिरामविभूतं ब्राह्मरदर्शनमन्यत्र लि-
 खितमिदं बोधेयमिति ॥

सम्पूर्णः ।

